

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR

Fülöp Géza

A könyv és könyvtári kultúra a kapitalizmus időszakában

(1789–1917)

II.

KÉZIRAT

10. változatlan kiadás

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST, 1989

A kiadásért felelős:
az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja
Megjelent a Tankönyvkiadó Vállalat műszaki gondozásában
Felelős osztályvezető: Kontra Zita
Műszaki szerkesztő: Varga Ildikó
Megrendelve: 1988. november. Megjelent: 1989. január. Példányszám: 507
Készült: kisofszet eljárással, az MSZ 5601—59
és az MSZ 5602—55 szabvány szerint,
7,4 (A/5) ív terjedelemben
88-2520 — Dabasi Nyomda, Budapest — Dabas
Felelős vezető: Bálint Csaba igazgató

A kapitalizmus időszakának könyvtárügye, könyvtári kultúrája

A fejlődés általános jellemzése

Minden kor könyvtárügyét, könyvtári kultúráját meghatározza:

1. az adott időszak általános történeti fejlődése: a politikai, gazdasági, szociális és kulturális viszonyok; ill. az e viszonyokból fakadó lehetőségek és szükségletek a könyvtárakkal szemben;

2. a könyvtárak speciális belső fejlődéséből adódó követelmények, sajátosságok, problémák.

A könyvtárak rendszere tehát végső soron a társadalmi rendszertől függ s így a kapitalista időszak könyvtári kultúrája is osztályjellegű. Elsősorban a polgárságnak, a polgári intézményeknek, s a polgári államot vezető osztályoknak a könyvtárra háruló művelődési, kulturális és egyéb igényeit kívánja kielégíteni s ezen túlmenőleg az alsóbb társadalmi osztályoknak és rétegeknek tudatosan annyit és olyan jellegű könyvtári szolgáltatásokat juttat, amennyit és amilyeneket a kapitalista társadalmi rend és gazdasági élet, termelés érdeke feltétlenül megkíván. Persze a legfejlettebb országokban, pl. Angliában és az USA-ban a lehetőségek gyakran így is igen nagyok és széleskörűek, de hogy ezekkel az alsóbb rétegek éljenek, azt a polgári állam nem szorgalmazza mindazokkal az eszközökkel, mint a szocialista országok teszik.

A könyvtári kultúra osztályjellegéből adódik, hogy ezen a területen is folyik az osztályharc az 1789-1917 közti korszakban. Főleg két vonatkozásban: a) Azokban az országokban, ahol a polgári forradalom nem semmisítette meg teljesen a feudalizmust s a feudális vezetőrétegek műveltségi monopóliumát, a polgári könyvtárügyért. b) Azokban pedig, ahol a tőkés ipari, gazdasági fejlődés során számottevő munkásosztály, vagy agrárproletáriátus alakult ki, a kapitalista kulturális monopólium ellen. Ezek az öntudatos munkás- és parasztrétegek, vagy az érdekeiket képviselő egyének egyrészt minél több könyvtári szolgáltatást akarnak maguknak biztosítani - a vezető rétegek szándékán túlmenően is - a hivatalos, vagy állami könyvtári intézményekben (erre irányultak pl. Szabó Ervin törekvései), másrészt a hivatalos könyvtárak mellett, saját erejükből az érdekeiket szolgáló, harcukat segítő könyvtári intézményeket igyekeznek létrehozni (így keletkeznek pl. Angliában a chartista munkáskönyvtárak és önképzőkörök, vagy nálunk, de más országokban is a szakegyleti, szakszervezeti

könyvtárak és agrárszocialista olvasóköri). Ezeknek a munkás- és parasztkönyvtáraknak, olvasókörieknek ellensúlyozására az állam - az adminisztratív megtorló eszközök alkalmazása mellett - ún. állami "nép-könyvtárakat" állít fel, elsősorban a hivatalos ideológiát, kultúrát terjeszteni kívánó könyvanyaggal.

A polgári társadalom rétegződése nemcsak a polgári állam hivatalos könyvtárai és az alsóbb társadalmi rétegek által létrehozott könyvtárak közti különbségben mutatkozik meg, hanem abban is, hogy a polgárság különböző rétegei - a hivatalos könyvtárügy egészen belül - létrehozzák a saját könyvtáraikat. (Külön könyvtáraik vannak pl. a polgári urikaszinóknak, a gazdakörieknek, ipartestületeknek stb.; továbbá a különböző felekezetek is saját könyvtárakkal rendelkeznek). Mindezek a jelenségek a polgári könyvtári kultúra osztályjellegéből adódnak.

Könyvállomány, olvasóközönség, könyvtáros

Melyek azok a konkrét, belső tényezők, amelyek az egyes könyvtárak s a polgári könyvtárügy jellegét meghatározzák?

Ismeretes, hogy a könyvtár minden társadalomban könyveknek és más kiadványoknak, dokumentumoknak a gyűjteménye, amelyeket a könyvtáros az olvasók, kutatók használatára alkalmassá tesz. Az előző fejezetben taglalt társadalmi tényezőkön belül tehát könyv, olvasó és könyvtáros jellege, egymáshoz való viszonya az, ami egy-egy kor, társadalom könyvtárának, könyvtárügyének a milyenségét jellemzi. Lássuk egyenként ezeket a tényezőket a kapitalizmus időszakában.

A könyvekkel, kiadványokkal kapcsolatosan elsősorban azt állapíthatjuk meg, hogy számuk a 19. század során, a nyomdászat technikai fejlődésének, nagyiparrá alakulásának következtében rendkívüli módon megnövekedett. A megjelent kiadványok nagy tömege került be a könyvtárakba is, s így a kapitalizmus időszakában a könyvtárak állománya óriási mértékben megnövekedett. Az állomány nagymérvű gyarapodását mutatja a könyvtárak átlagos nagyságának számszerű alakulása.

A feudalizmus kezdetén egy-egy kolostori könyvtár nagyon kevés könyvvel rendelkezett még, a nagyobbak is legfeljebb néhány száz kötettel. A legelső magyarországi könyvtárban, a pannonhalmi bencésekében, 80-100 kötet körül mozgott az állomány a 11. században. A reneszánsz korában a nagy fejedelmi vagy főpapi könyvgyűjtők legfeljebb néhány ezer kötetes könyvtárat birtokoltak, Mátyás híres Corvinájának 1000 felett volt az állománya a 15. században. 1700 táján már 4-5000 kötet körüli a könyvtárak átlagos nagysága, a 18. század végén pedig nem ritkák a 15-20 000 kötetes könyvtárak. A 19. század első felében számos nagyobb európai

nyilvános könyvtár 100 000 kötetes nagyságrendű már, a 20. századra pedig nemegy meghaladja a 1 000 000 kötetet.

A kiadványok számbeli növekedése mellett feltűnő a szakok, tárgy-körök szerinti specializálódásuk is. A feudalizmus időszakában általánosan elterjedt teológiai, filozófiai, jogi, történelmi és irodalmi (elsősorban klasszikus irodalom) tárgyú művek mellett mind a természet-, mind a társadalomtudományok területén megszorodik a különböző szakkönyvek száma. A kapitalizálódás, az iparosodás, a különböző technikai felfedezések és általában a polgárság gazdasági tevékenysége fellendíti a természettudományok és technikai ismeretágak fejlődését, sőt egészen új ilyen jellegű ismeretágakat hoz létre s megnöveli az új tudományterületekhez tartozó szakkiadványok számát. A bonyolult polgári állami élet, a felvilágosodás, a polgári forradalmi, nemzeti és függetlenségi törekvések, majd a munkás- és parasztmozgalmak változatos és sokrétű politikai, államtudományi, társadalomtudományi, közgazdasági, filozófiai, publicisztikai stb. irodalmat és időszaki sajtót eredményeznek a 18. század végén, a 19. században és a 20. század elején. A szépirodalmi művek száma is erősen megszorodik. A polgári időszak a nagy irodalmi fellendülés kora világviszonylatban: a klasszicizmus, a felvilágosodás, a romantika, a realizmus, a naturalizmus, majd a különböző modern irányok nagy könyvtermésére kell itt gondolnunk.

A könyvtárak állományát tehát a nagyfokú számszerű növekedés és a könyvanyag szakok szerinti erős differenciálódása jellemzi a kapitalizmus korában.

A polgári időszak könyvtárainak használatát, olvasóközönségét vizsgálva is a nagy számszerű gyarapodás az első, legszembetűnőbb jelenség. A feudalizmus korának főleg egyházi, főúri, kisebb részben nemesi és értelmiségi olvasóival szemben most a társadalom minden rétege tömegesen kapcsolódik be a kulturális életbe s válik könyvtári olvasóvá is. A polgári korban rendkívüli módon megnő a tanult, művelt, képzett emberek száma, erősen gyarapszik az értelmiségi réteg. Az iparosodással, a gazdasági élet fejlődésével, a városiasodással párhuzamosan kialakul a műszaki értelmiség; a bonyolultabb közigazgatás, állami és gazdasági élet a jogászok, közgazdászok, tisztviselők; az iskolarendszer kiszélesedése a tanárok tanítók stb. számát növeli. Az irodalom, az időszaki sajtó fejlődése az írók, kritikusok, újságírók; a különböző társadalom- és természettudományoké a tudósok számát gyarapítja. Egyre többen végeznek egyetemi, főiskolai, még többen középsikolai tanulmányokat, az általános tankötelezettség bevezetése, a kötelező népoktatás - amelyet, láttuk, a kapitalista termelés hatékonyabbá tétele követelt meg - elvileg megszünteti az írástudatlanságot s potenciálisan mindenkit könyvtári olvasóvá tesz. A különböző társadalmi mozgalmak, nemzeti törekvések a tudatos művelődés, olvasóvá válás folyamatát még csak tovább erősítik.

A könyv e rétegek szemében már nem elsősorban a gyűjtőszemvédelem kielégítésének tárgya (ahogy sok esetben a feudalizmus időszakában), ha-

nem fokozatosan a mindennapi tevékenység egyik fontos munkaeszközévé válik; a tudományos munka, a kutatás, a tanulás, a termelés eszközévé; továbbá - az életszínvonal általános emelkedése s a munkaidő csökkenése során - egyre inkább az önképzés és szórakozás eszközévé, olvasmánná is. Tehát a polgári kor olvasóközönségét is a nagyfokú számszerű gya-
rapodás és az olvasói igény, érdeklődés differenciálódása, sokrétűsége
jellemzi.

A megnövekedett és differenciált állománnyal rendelkező könyvtárak anyagának körültekintő beszerzése, az állomány feltárása, a könyvtári munkák szervezése és irányítása s a megnövekedett és differenciált igényekkel fellépő olvasóközönség szükségleteinek kielégítése teljesen átala-
kitja a belső könyvtári munkát is. E bonyolult feladatok ellátására új típusú
könyvtárosokra van szükség. A modern polgári közkönyvtárak könyvtárosai a rájuk váró feladatoknak mellékesen, mellékfoglalkozásként - ahogy a feudalizmus korának magánkönyvtáraiban a "könyvtárosok" tették, mint pl. grófi titkárok vagy magántudósok, vagy valamely szaktudomány művelői: egyetemi tanárok stb. - nem tudnak eleget tenni. Most már főhivatásu
könyvtárosokra van szükség s a 19. században fokozatosan kialakul a
könyvtárosság, mint külön foglalkozási ág, önálló életpálya. Szükségsze-
rűen növekszik a könyvtárosok száma, általánosságban és az egyes könyv-
tárakon belül is, és a 19. század második felében - a könyvanyag feldolgo-
zásának és az olvasói igények mind bonyolultabbá válásának fokozódása
következtében - szükségessé válik a könyvtárosok speciális szakképzése
is. Először a fejlett polgári államokban könyvtárosi szakvizsga letételét
írják elő a valamilyen más tudományszakon egyetemi vagy felsőfokú képe-
sítést szerzett könyvtárosoknak, pl. Franciaországban 1879-től, Angliá-
ban 1885-től követelték meg a szakvizsgát. Az USA-ban Melvil Dewey,
a tizedes osztályozási rendszer megteremtője, 1887-től kezdve szaktan-
folyamokat tartott a Columbia egyetem mellett, majd 1889-ben könyvtáros-
iskolát alapított az állami könyvtár mellett Albanyben. A könyvtárosokta-
tás az egyetem keretén belül is helyet kapott. Az első tanszék Párizsban
már 1821-ben - a többi országban azonban csak jóval később, pl. - Német-
országban, 1886-ban a göttingeni egyetemen kezdte meg működését s
"könyvtári segédtudományok" elnevezéssel főként történeti studiumokat -
írás, könyv- és könyvtártörténet, kézírattan és paleográfia, ősnymtat-
ványismeret - oktatott. 1893-ban a berlini egyetemen is nyílt könyvtári
tanszék, a mai Humboldt egyetem könyvtártani tanszékének elődje. Ezek-
nek az egyetemeknek a kezdeményezését aztán más országok is követték
s a fejlett könyvtárüggyel rendelkező országokban fokozatosan kialakult
közép- és felsőfokon a könyvtárosképzés valamilyen formája.

Magyarországon - a magyar könyvtárügy elmaradottsága miatt - fel-
sőfokú, egyetemi könyvtárosképzésre csak a felszabadulás után került
sor. Rendszeres és intézményes képzés 1945 előtt más keretekben és al-
sóbb szinten sem folyt, inkább csak rendszeretlenül, időnként megtartott
tanfolyamokról beszélhetünk. 1898 és 1913 közt pl. a Múzeumok és Könyv-

tárak Országos Főfelügyelősége rendezett hét könyvtárosi tanfolyamot. E szaktanfolyamokon a nagyobb könyvtárak önként jelentkező könyvtárosai vettek részt, az intézmények nem kötelezték munkatársaikat a könyvtárosi szakvizsga letételére. Ferenczi Zoltán többször szorgalmazta állandó népkönyvtárosi tanfolyamok megrendezését, de sikertelenül. Magyarországon e téren is Szabó Erviné az uttörés érdeme: 1911-ben a főváros vezetésével elfogadtatott egy olyan határozatot, amely a Fővárosi Könyvtárnál betöltendő állásokat szakvizsgához kötötte. 1919-ben a Tanácsköztársaság könyvtárügyének irányítója, Szabó Ervin egykori munkatársai rendeztek először szaktanfolyamot közművelődési könyvtárosok részére, de távolabbi tervük, hogy a közművelődési könyvtárosképzés a tudományos és szakkönyvtárosképzéssel együtt az egyetemi oktatás keretében történjék, már nem valósulhatott meg. Néhány tanfolyam megszervezésére a két világháború közt is sor került, pl. 1937-ben és 1938-ban a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének szervezésében az Országos Széchényi Könyvtár s az 1930-as években a Fővárosi Könyvtár is rendezett szaktanfolyamokat.

A 20. század elejétől egyik-másik tudományegyetemünkön egyetemi magántanárok adtak elő könyvtárosi ismereteket, illetve azok egy-egy szakágát. Így Gyalui Farkas mint a könyvtár-tan magántanára 1901-től 1918-ig a kolozsvári, 1914-től Gulyás Pál majd később Fitz József és Máthé Károly a budapesti, Nyireő István a debreceni tudományegyetemen tartott előadásokat. E kollégiumok hallgatói azonban könyvtárosi oklevelet nem kaptak és az állások betöltésénél sem kívánták meg az előadások látogatását és a vizsgát.

A szakok szerint erősen differenciálódott könyvtári állomány kezelése és feltárása s az olvasók, kutatók igényeinek sokrétűsége megváltoztatta a könyvtárak személyzetének szakképesítés szerinti összetételét is. A feudalizmus idején, de még a 19. század első felében is, a könyvtárak személyzete túlnyomórészt irodalomtörténészekből, történészekből, filológusokból állt. A század második felében és a 20. század elején kialakult egyre több szakkönyvtár, de az általánosabb gyűjtőkörű tudományos könyvtárak is sorra alkalmazták a könyvtár állományában képviselt szaktudományok képviselőit. Magyarországon először Szabó Ervin folytatott ilyen tudatos személyzeti politikát, amikor a Fővárosi Könyvtárban mint társadalomtudományi alapkönyvtárban szociológusokat, közgazdászokat, szociálpolitikusokat stb. alkalmazott. Az egyre bővülő nemzetközi kiadványcsere a könyvtárosoktól mind szélesebb körű nyelvismeretet követelt meg.

A könyvtári állomány és az olvasók megváltozása nemcsak új típusú könyvtárosokat követelt, hanem a korábbi könyvtárak átalakulását és egészen új könyvtár-típusok létrehozását is szükségessé tette. Az új feladatoknak megfelelően átformálta továbbá a könyvtárépületet és a berendezést, valamint a belső könyvtári munkát is.

Az enciklopedikus könyvtár felbomlása, új könyvtártípusok

A 18. század végéig az európai könyvtári eszmény az enciklopedikus könyvtár. E könyvtárak teljességgel igyekeznek összegyűjteni a tudományok, az ismeretek minden területéről a kor színvonalán álló legjobb műveket. A könyvtárak tulnyomó többsége magánkönyvtár, a magánosok közül viszont csak a legtehetősebbek vállalkozhattak ilyenfajta, nagymennyiségű könyvet tartalmazó gyűjtemény megszerzésére: uralkodók (királyi, udvari könyvtárak), főurak, főpapok, továbbá mellettük az olyan testületek, mint az egyetemek vagy a szerzetesrendek. Nem kétséges, hogy a könyvanyag hatalmas megnövekedése után, az enciklopedikus gyűjtőkörrel le kell mondani. A magánosok semmiképpen sem vállalkozhatnak ilyen gyűjtemények gyarapítására és fenntartására, de a különböző intézmények, testületek sem képesek rá.

A 18. század végéig mind a magán-, mind a közkönyvtáraknak fő jellemzőjük, hogy általában zárt gyűjtemények. Elsődleges feladatuknak a könyvanyag megőrzését tekintik, használói körük nagyon szűk. Az iskolai, egyetemi könyvtárakat is csak kevés, az intézet keretén kívülálló ember használhatja, de még inkább vonatkozik ez a királyi, főúri és főpapi magánkönyvtárakra. A könyvtárhasználat ebben az időben nem jog, hanem olyan külön kegy, amely a tulajdonos engedélyétől, jóindulatától függ, amelyet ő ismerőseinek, barátainak, tudósoknak is megad, de bármikor visszavonhat. A társadalmi méretű polgári igények kielégítésére azonban ilyen könyvtári körülmények között nem lehet gondolni. Az államnak intézményesen kell gondoskodnia, hogy a polgárság szükségleteinek megfelelő könyvtári intézmények jöjjenek létre, s hogy ezeknek a használatához, igénybevételéhez minden polgárnak joga, alkalma legyen. Kialakul az a felfogás, hogy a könyvtár olyan közintézmény, amelynek a fenntartásáról az államnak kell gondoskodnia.

A könyvtárügynek ez az új polgári fejezete a francia forradalommal kezdődik. A forradalom állami tulajdonba veszi a királyi könyvtárat (Nemzeti Könyvtár), az egyházi könyvtárakat és a forradalommal szembenálló emigráns nemesek és papok könyvtárait s a polgári igényeknek megfelelő könyvtárügyet hoz létre. Franciaországot követik a többi országok is, a fejlettebb polgári államok korábban és magasabb fokon, a feudális, félf feudális államok megkésve, elmaradottabb viszonyok között. A 19. században tehát létrejön, kialakul az új polgári könyvtári rendszer, melynek egyik fő jellemzője a különféle könyvtártípusok egymás melletti működése. Az enciklopedikus elvet – egyetlen könyvtár tekintetében – fel kellett adni; az országok különböző típusú könyvtárai közösen vállalkoznak a teljes könyvtermés összegyűjtésére s a differenciált olvasói, használói igényeket is együttesen elégítik ki: más-más típusú igényeket más-más könyvtártípusok. A kor új típusú könyvtárai természetesen nyilvános vagy legalább részben nyilvános könyvtárak.

Az előző időszak enciklopedikus jellegű magánkönyvtárai közül is számos közkönyvtárrá alakul át, tulajdonosaik a köz használatára adják át őket s így biztosítva van további fejlődésük (pl. Magyarországon: Széchényi Ferenc - OSzK, Teleki József - MTA könyvtára). Amelyek magánkézben maradnak, megállnak a fejlődésben, muzeális jellegű gyűjteményekké válnak. Anyaguk a továbbiakban is segíti a történelmi, irodalom- és tudománytörténeti kutatómunkát, de egyéb vonatkozásban nincs eleven társadalmi hatóerejük. (Pl. Magyarországon számos régi egyházi könyvtár.)

Magánkönyvtárak persze a polgári időszakban is alakulnak, sőt a magángyűjtők száma megnő, megsokszorozódik az előző időhöz képest. A tudósok, az értelmiségiek, polgárok egész sora válik könyvgyűjtővé és hoz létre házi könyvtárat, az ő könyvtáraik mérete viszont általában kisebb a régi nagy magánkönyvtárakénál. E magánkönyvtárak vagy a legszükségesebb szakmunkákat, vagy a legkedvesebb írók műveit, mint olvasmányokat tartalmazták, esetleg valamilyenfajta bibliofil gyűjtemények. Minden szükséges könyv megszerzésére a legtehetősebb gyűjtők sem vállalkozhattak, de nincs is már erre szükség, hiszen rendelkezésükre állnak a nyilvános közkönyvtárak.

A polgári kor fontosabb új könyvtár típusai:

1. a nemzeti könyvtár; 2. az átalakult tudományos és ujonnan alakuló szakkönyvtárak; 3. a közművelődési könyvtárak; és 4. az iskolai könyvtárak.

A nemzeti könyvtárak

Láttuk, hogy ez az új könyvtártípus a francia forradalom vívmányaként jött létre a párizsi királyi könyvtár állami tulajdonba vételével. Néhány nemzeti könyvtár alapítási ideje korábbi ugyan, de nemzeti könyvtári jellegük, szolgáltatásaik csak a 19. században fejlődnek ki. Franciaország példája a többi országokat is ösztönözte, de alakulásukat elősegítette a felvilágosodás nemzeti programja s a 18-19. századi nemzeti, függetlenségi törekvések is, amelyek programszerűen sürgették a nemzeti kultúra, irodalom és tudomány ápolását és eredményeinek számbavételét is. (Kifejezetten ilyen indítéka volt pl. Széchényi Ferenc könyvtáralapításának 1802-ben.)

E könyvtárak főfeladata az ország területén megjelenő teljes könyvanyag s a külföldön megjelenő nemzeti vonatkozású kiadványok összegyűjtése, s ezek megőrzése az utókor számára és feltárásuk a kutatás részére. Funkciójuk tehát kettős: egyrészt tudományos könyvtárak, másrészt nemzeti könyvmuzeumok. Létrehozásukat szinte mindenütt követte a könyvtári kötelezpéldányszolgáltatás elrendelése. Némely könyvtár már előbb is kapott kötelezpéldányt, de ezt többnyire cenzurázási vagy egyéb ellenőrzési célból kellett beszolgáltatni; most kulturális, tudományos szempontból, a könyvtár nemzeti állományának gyarapítása végett kötelezi az állam a

nyomdákat kiadványaik beszolgáltatására. A kötelespéldányszolgáltatás teszi lehetővé, hogy a nemzeti könyvtárak többsége vállalni tudja a nemzeti bibliográfia összeállítását és közreadását is.

A nemzeti könyvtárak létrejöttét, könyvtári előzményeit vizsgálva a következő eredményre jutunk:

a) Számos esetben királyi, uralkodói, udvari könyvtár volt az elődjük, amely előzőleg is gyűjtötte már a nemzeti könyvtermést. Pl. Franciaországban, Ausztriában, Belgiumban, Hollandiában, Dániában vagy Svédországban. Az osztrák, belga, holland, dán és svéd nemzeti könyvtár hivatalos elnevezése továbbra is királyi vagy udvari könyvtár maradt, míg a francia, de számos másik is (pl. spanyol, skót, ír, svájci) nemzeti könyvtárnak nevezte magát.

b) Más országokban magánalapítás révén jött létre a nemzeti könyvtár. Nemzeti könyvanyagot tartalmazó nagy magángyűjteményeket ajánlottak fel a tulajdonosok a nemzetnek. Ezt tette pl. Magyarországon Széchényi Ferenc s így keletkezett a British Museum Könyvtára is: több magángyűjtő adománya révén, amelyekhez a király is odacsatolta saját gyűjteményét.

c) Arra is van példa, hogy más intézmények már működő könyvtárait, amelyek országuk kiadványait is gyűjtötték, ruházták fel a nemzeti könyvtár funkciójával. Így az osztrák, zürichi, helsinki valamint a prágai egyetemi könyvtár egyben a norvég, horvát, finn, ill. csehszlovák nemzeti könyvtár feladatait is ellátja, vagy az Amerikai Egyesült Államokban a parlamenti könyvtár (Library of Congress) egyben nemzeti könyvtár is.

d) A 19. sz. végéig 20. sz. elejéig ilyen intézménnyel nem rendelkező országok közül több állami alapítás révén hozta létre a maga nemzeti könyvtárát, pl. Bulgáriában a szófia-i nemzeti könyvtárat vagy Romániában a bukaresti nemzeti könyvtárat.

e) És végül arra is van példa, hogy az állam és magánosok összefogásával alakult nemzeti könyvtár, a lipcsei Deutsche Bücherei, amely a német könyvkereskedők egyesületének, a Börsenvereinek a kezdeményezésére, de állami támogatással keletkezett.

Nemzeti könyvtár az országok többségében általában egy alakult. De előfordul, hogy - a történelmi fejlődésből adódóan - némely országokban két vagy több nemzeti könyvtár is létrejött. Németországban pl. az ország hosszú ideig tartó megosztottsága miatt minden országnak, tartománynak, fejedelemségnek külön központi jellegű nemzeti könyvtára alakult s ezek közül a két legnagyobbat a legutóbbi időig nemzeti könyvtárként tartják számon: a lipcsei Deutsche Büchereit és a berlini Staatsbibliothekot. Olaszországban - ugyancsak az Appenin-félsziget századokig tartó politikai széttagozottsága miatt - hét olyan tartományi könyvtár alakult, amely a nemzeti könyvtár (Biblioteca Nazionale) elnevezést viseli; a tulajdonképpeni nemzeti könyvtár, a firenzei Biblioteca Nazionale Centrale

mellett (Rómában, Milánóban, Torinóban, Velencében, Nápolyban és Palermóban). Mivel a nemzeti könyvtárak egy-egy ország nemzeti vonatkozású anyagát lehető teljességgel gyűjtik - e szempontból tehát enciklopedikus jellegűek - általában az ország legnagyobb könyvtárai.

A fontosabb nemzeti könyvtárak:

Bibliothèque Nationale, Párizs

A forradalom idején létrehozott francia nemzeti könyvtár közvetlen elődje a párizsi Királyi Könyvtár (Bibliothèque Royale) volt. A Királyi Könyvtár alapítási évét a szakirodalom 1518-cal jelöli, ugyanis ekkor kezdte gyűjteni magánkönyvtárát Fontainebleau-ban I. Ferenc. E királyi magánkönyvtár gazdag anyagának összegyűjtésében jelentékeny szerepe volt könyvtárosának, Guillaume Budé (1467-1540) neves francia humanista tudósnek. I. Ferenc - Budé ösztönzésére - 1544-ben Fontainebleauban vi-tette át azt a francia királyi gyűjteményt is (Bibliothèque Roi), amelyet elődje, XII. Lajos Blois várában állított fel és a két könyvtárat egyesítette. A nemzeti könyvtár eredete így sok szállal fűződik Budé személyéhez, szellemi és gyakorlati tevékenységéhez. 1536-37-ben több királyi rendelkezés jelent meg, amelyek bizonyos kiadványokból kötelespéldányt biztosítottak a királyi könyvtárnak. (A világon az első könyvtári kötelespéldány-rendelkezések!)

A francia Királyi Könyvtár IX. Károly uralkodása idején, 1567-ben került Párizsba. Első, kéziratos katalógusa itt készült el 1622-ben. A 6000 kötetes állomány tulnyomó részét ekkor még kézíratok képezték. Bőkezűen gondoskodott a könyvtárról XIV. Lajos (1643-1715) és híres pénzügyminisztere Colbert (1619-1683), aki 1661-ben lett a Királyi Könyvtár felügyelője. Francia diplomaták és külföldre küldött különmegbízottak vásárlásai, valamint gazdag adományok révén megnégyszereződött ekkor a könyvtár állománya. Nyilvános jellege is kezdett kialakulni, 1692-től hetente kétszer nyitva állt a tudós kutatók előtt.

XIV. Lajos utódai (XV. és XVI. Lajos) alatt a könyvtár fejlődése folytatódott. Különösen keleti vonatkozású állománya gyarapodott gazdagon. 1718-ban kinevezett könyvtárosa, Jean-Paul Bignon abbé (+1742) új helyiségekkel bővítette, megkezdte katalógusai kinyomtatását és 1735-ben megnyitotta a nyilvánosságnak. Így a könyvtár a 18. századi francia szellemi élet fontos intézménye lett, a felvilágosodás vezető ideológusai is használták. A nagy francia forradalom előestéjén a világ leggazdagabb könyvtárának számított, 54 tisztviselő kezelte és gondozta értékes állományát.

Az 1789-i forradalom a könyvtár történetében is mérföldkő. 1792-ben veszi fel mai nevét, a Bibliothèque Nationale-t, amely komoly tartalmi és funkcióbeli változásokat is jelent. A forradalom vezetőinek határozott könyvtárügyi elképzelései és terveik voltak. A könyvtárügyi szolgáltatásokat Párizsban kívánták centralizálni és demokratikus módon ki akarták

terjeszteni az ország minden polgárára. Ebben a szellemben gyarapították és szervezték át a Nemzeti Könyvtárat is. Az egyház és az emigránsok 1789-ben ill. 1792-ben elkobzott könyvtárainak 8 000 000 kötetes anyagából 300 000 értékes könyvvvel és kézirattal gyarapodott a könyvtár. Joseph van Praet (+1837), a korábbi Kírályi Könyvtár vezetője választotta ki számára a legértékesebb műveket, amelyek közt ott volt pl. a St. Germain des Prés apátság, a St. Victor apátság, vagy a Sorbonne könyvtárának a java része is. Fontos tudományos munkák, régi könyvek, könyvritkaságok és nagyértékű kéziratok kerültek a francia Nemzeti Könyvtárba a napóleoni hadjáratok során holland, német, spanyol, olasz és osztrák könyvtárakból, ezek többségét azonban, mint hadizsákmányt, Napóleon leverése után vissza kellett adni.

A 19. század elején 250 000 nyomtatott könyvből, 83 000 kéziratból és 1 500 000 metszetből állt a Bibliothèque Nationale főleg köteleespéldányszolgáltatás, vásárlás és ajándékozás útján ezután is folyamatosan és tervszerűen gyarapodó állománya. A nyilvános használat érdekében az anyag tervszerű elrendezése és egységes katalógus elkészítése vált szükségessé, mert csak különféle részkatalógusok voltak az állomány némely részeiről. Egyedül a már említett van Praet, a nyomtatványtár vezetője tudta magát kiismerni a könyvtár anyagában szokatlanul jó emlékezőtehetsége révén. (Ezért nevezték "élő katalógus"-nak, "le catalogue vivant"-nak.) Van Praet utódai, Naudet (1840-52), majd Taschereau (1852-74) kezdtek hozzá az állomány szisztematikus felállításához, leltározásához és szakkatalógus kiadásához (4 szakcsoport készült el). Taschereau könyvtárossága idején 1868-ban készült el az új, nyilvános használat megkövetelte nagy olvasóterem, a British Museum könyvtáráénak mintájára.

A könyvtár fejlődésének új szakaszát jelenti az az 1874-től 1905-ig tartó kb. 30 éves időszak, amikor Léopold Delisle (1826-1910) volt az igazgatója. Ő szervezi és alakítja át modern nemzeti könyvtárrá a Bibliothèque Nationale-t, itteni szerepe Panizzi-nak a British Museum könyvtárában betöltött szerepéhez hasonló. Delisle híres történettudós paleográfus és nyomdászattörténész volt. 1852-től a könyvtár alkalmazottja mint a kéziratár tisztviselője, majd 1871-től vezetője. Ő rendezte, állította fel, leltározta és katalogizálta a gazdag kézíratos anyagot, s ennek során kialakította a kéziratkatalogizálás modern módszereit. Mint igazgató tervszerű reformmunkába kezdett és kitűnő szervezéssel a nyomtatványtár állománya a feldolgozását és katalógusait a kéziratár korszerű szintjére emelte. Fő érdeme, hogy az addigi 54 különféle katalógus és mutató helyett egyetlen egységes betűrendes katalógusban egyesítette az állományt (1874-1893) s ehhez gyakorlatilag használható katalogizálási szabályzatot állított össze. 1897-ben megkezdte a nyomtatott katalógus kiadását, amelyet utódai is folytattak és az 1940-es években kívánták befejezni. A vállalkozást a második világháború megszakította, utána folytatódott, 1955-ig 183 kötete jelent meg. Az első kötet bevezetéseként Delisle a könyvtár történetét áttekintve megírta katalógusai történetét.

A Bibliothèque Nationale ma is a legnagyobb francia könyvtár és a

világ legjelentékenyebb nemzeti könyvtárai közé tartozik. Állománya kb. 5 millió kötet nyomtatott mű és 125 ezer kötet kézirat.

A British Museum Könyvtára, London

Angliában nem volt olyan méretű és jellegű királyi könyvtár, mint a párizsi Bibliothèque Royale, amely az angol nemzeti könyvtár alapjául szolgálhatott volna. Más ilyen könyvgyűjteménnyel sem rendelkezett a szigetország s ennek a hiányát a könyvtárosok a 16. század óta érezték. Több javaslat hangzott el nagyobb könyvtár felállítására Londonban. Dury, a királyi magánkönyvtár könyvtárosa a 17. század közepi polgári forradalom idején kiadott munkájában (The Reformed Library Keeper. 1650) hangoztatta a szükségességét, Robert Bentley, a híres klasszika-filológus pedig, akit 1693-ban ugyancsak a királyi könyvtár vezetőjévé neveztek ki, már konkrét javaslatot tett: 1708-ban megjelent anoním munkájában (A Proposal for Building a Royal Library...) a királyi könyvtárat kívánta fejleszteni és nyilvános intézménnyé átalakítani, s a parlament által megszavazandó rendszeres évi költségvetéssel óhajtotta biztosítani fenállását és megfelelő további gyarapítását. Arra is javaslatot tett, hogy a királyi könyvtárat egyesítsék a történeti forrásértékű kéziratokból álló Cotton-gyűjteménnyel, amelyet Robert Bruce Cotton állított össze és unokája Sir John Cotton (+1731) 1700 körül az államnak adományozott. Betnley terve ekkor - királyi jóváhagyás hiányában - nem valósult meg, de hamarosan további olyan események következtek az angol könyvtártörténetben, amelyek a nemzeti könyvtár létrehozásához vezettek.

1753-ban a híres Harley-könyvtárat, Robert Harley (1661-1724) és Edward Harley (1689-1741) kb. 50 000 kötetből és 8000 kéziratból álló gyűjteményét, az örökös megvételre ajánlotta fel a parlamentnek s ugyancsak a Cotton-gyűjteménnyel való egyesítését kívánta. Ugyanebben az évben végrendeletileg a nemzetre szállt Sir Hans Sloane (1660-1753) orvos és természettudós, 1727-től a Royal Society elnöke, 40 000 nyomtatványból és 3500 kéziratból, főként botanikai és zoológiai művekből álló könyvtára, továbbá egyéb gyűjteményei (ritka állatok, növények, kövek, antik emlékek stb.). A parlament ülése elfogadta a Harley-könyvtár és a Sloane-gyűjtemények felajánlását, egyesítette őket a Cotton-gyűjteménnyel és határozatával e három gyűjteményből 1753-ban megalapította a British-Museumot és könyvtárat, az angol nemzeti könyvtárat. 1757-ben II. György átadta a British Museumnak a királyi magángyűjteményt, az un. régi királyi könyvtárat (Old Royal Library) s így nyílt meg 1759-ben a nemzeti könyvtár Londonban, a Montagu-házban.

Az új intézmény felügyeleti szerve a parlament alsóháza lett, amely igazgatását és ellenőrzését gondnoki testületre bízta. A gondnokságnak a canterbury-i érsek volt az elnöke, tagjai pedig a lord-kancellár, az alsóház elnöke, a tudományos társulatok, akadémiák és az alapító családok

egy-egy megbízottja, neves tudósok és a király képviselője. A könyvtár 1757-ben kötelespéldány-jogot kapott, amely a brit szigetekeken kívül kiterjedt az összes koronagyarmatokra. 1774-től 120 férőhelyes nyilvános olvasóteremmel rendelkezett, ahova a szabályzat szerint minden kutató és érdeklődő beléphetett. A 18. században azonban az intézménynek a múzeum-jellege dominált, természettudományi gyűjteményei voltak számottevőbbek, a könyvtár első vezetői is természettudósok, orvosok. Ekkori gyarapítása ajándékok, kötelespéldányok és csere révén történik, kivételes esetekben vásárol csak könyveket. Egyik legfontosabb korai gyarapodása az angol polgárháború időszakának (1640-1661) 22 000 darab rőpirata, amelyeket G. Thomason (+1666) londoni könyvkereskedő gyűjtött össze. A 18. század végén a könyvtár teljes állománya kb. 100 000 könyv, ekkor már az oxfordi egyetemi könyvtár, a Bodleiana mellett Anglia legjelentékenyebb nyilvános könyvtára.

A 19. század a British Museum Könyvtárának reformkorszaka, Panizzi munkássága és erőfeszítései nyomán akkor válik korszerű nemzeti könyvtárrá. Bár a 18. század során gyorsan fejlődött, és a 19. század elején is néhány olyan fontos szerzeménnyel gyarapodott (pl. Joseph Banks természettudós 16 000 kötetes könyvtárával 1820-ban; III. György király 60 000 kötetes könyvtárával, az un. King's Library-vel 1829-ben; az Arundel-féle kéziratgyűjteménnyel 1831-ben stb.), amelyek állományát megkétsherezték, az állami dotáció elégtelensége, a nem eléggé tervszerű állománygyarapítási politika és a kisszámu személyi apparátus (még 1835-ben is csak 80 fő) egyre inkább akadályává vált egyenletes fejlődésének. Az 1810-es évektől évente 1000 fontot kapott könyvek és kéziratok beszerzésére, de ez az összeg nem tette lehetővé a fontos külföldi és angol munkák beszerzését, s a nyomdák sem tettek eleget a kötelespéldányrendeletnek. 1787-ben már kétkötetes nyomtatott katalógusa jelent meg a 100 000 kötetes állományról s ennek 1813 és 1819 közt új kiadása is készült, de a fenti hiányosságok miatt a 19. század első felében mind több bírálat érte a sajtó és a közönség részéről a könyvtár működését. Ilyen körülmények között került Panizzi a British Museum könyvtárába.

Antonio Panizzi (+1879) mint olasz politikai menekült a carbonari-mozgalomban való részvétel miatt került Angliába. 1831-ben kezdett dolgozni a British Museumban és gyorsan emelkedett a könyvtárosi pályán: 1837-ben a nyomtatványosztály vezetőjévé, 1856-ban a könyvtár igazgatójává nevezték ki. Működése idején két alkalommal (1835-ben és 1847-49-ben) vizsgálta meg parlamenti bizottság a könyvtár munkáját. Panizzi a bizottsági tárgyalásokon, a könyvtár gondnokságához intézett felirataiban és elméleti munkáiban fejtette ki felfogását a korszerű nemzeti könyvtárról és tette meg javaslatait a British Museum átszervezésére, működése megjavítására. Felfogása lényegét három alaptételben fogalmazta meg: "1. A British Museum nem látványosság, hanem a kultúra terjesztésének intézménye. 2. Része a közszolgálatnak és más közintézmények szellemében kell vezetni. 3. A lehető legnagyobb liberalizmust kell alkalmazni."

Sok vita és fáradozás után elérte, hogy a könyvtár jelentékeny és rendszeres évi költségvetést kapjon, a kötelezpéldányrendelet megszigorításával megkapja az angol nyomdatermékeket, és esetenként külön összegeket sikerült biztosítania egy-egy jelentékeny gyarapítás, könyvtári vállalkozás, építkezés megvalósításához.

Az anyagi feltételek biztosítása után kezdte meg elvei valóra váltását. átszervezte és megújította a könyvtár egész munkáját: az állománygyarapítást, a feldolgozást, az olvasószolgálatot, a raktári elhelyezést és mindehhez újjáalakította a könyvtár épületét és berendezését is. A British Museumot olyan nyilvános könyvtárrá formálta, amely az angol nemzeti kultúra és a világ tudományosságának is gyűjtőhelye lett. A könyvállomány nagy terjedelme (az 1830-as években kb. 250 000 kötet) ellenére is hiányos volt, addigi gyarapítása elsősorban fontos egyes gyűjtemények megszerzésére irányult. Ő 1837 és 1847 között pótolta az így keletkezett hiányokat és a továbbiakban tervszerű beszerzési politikával egyenletesen fejlesztette az állomány minden részét. 1850-re az átvett könyvállományt majdnem kétszeresére, kb. 435 000 kötetre emelte; 1870-ben az állomány elérte az 1 000 000 kötetet.

Nagy érdemeket szerzett magának a könyvtár egész állományának újra katalogizálásával. 1841-ben 91 pontban fogalmazta meg a betürendes katalogizálás szabályzatát (pl. a testületi szerzőség fogalmát is) s vezetésével ennek alapján készítették el a teljes könyvanyag kéziratos katalógusát. Címfelvételi szabályzata az angol-szász országokban mindenütt elterjedt.

Az angol nemzeti könyvtár, de a könyvtárak történetében általában is, korszakos jelentőségű az az új épület, amelyet a British Museum számára tervezett. Az addigi teremkönyvtártól eltérően elválasztotta egymástól az olvasótermet, a raktárakat és a könyvtárosok munkahelyeit. 1852-ben maga tervezte az 1857-ben megnyílt 42 m átmérőjű kerek alapú kupolás olvasótermet (32 m magas kupolával), amely 364 munkahelyet biztosított a könyvtárban dolgozó kutatóknak és érdeklődőknek, alkalmas volt a katalógusok elhelyezésére és lehetővé tette 25 000 kötetes kitűnő referenz-kézikönyvtár felállítását is. (E kézikönyvtár katalógusa, mint a világ első nyomtatott olvasótermi katalógusa, 1859-ben jelent meg először.) Az olvasóterem körül épültek meg az új raktárak, amelyeknek a vasállványai teljes tűzbiztonságot jelentettek, magasságuk (2,44 m) feleslegessé tette a létrák alkalmazását és a polcok állíthatósága maximális helykihasználást biztosított.

Amikor Panizzi 1866-ban nyugdíjba ment, a British Museum könyvtára mint teljesen megújult, korszerű nemzeti könyvtár és a világ egyik vezető könyvtára működhetett tovább. Joggal nevezték már kortársai "a British Museum második megalapítójának" és "a könyvtárosok Napóleonjának". Utódai folytatták munkáját, Panizzi azt vallotta, hogy a könyvtár katalógusát csak a teljes kézirat elkészülte után szabad kiadni. Így jelent meg 1881 és 1905 között az ő szellemében, Richard Garnett vezetésével a

könyvtár nyomtatott katalógusa. Az állomány a 20. században is jelentékenyen fejlődött; mai állománya: kb. 5 millió kötet könyv, 57 000 kézirat, 2400 papirusz; rendkívül gazdag a keleti gyűjteménye: kb. 150 000 kötet könyv és 20 000 kézirat.

Library of Congress (Kongresszusi Könyvtár), Washington

Az Amerikai Egyesült Államok nemzeti könyvtára állománya méreteit tekintve ma a kapitalista világ legnagyobb könyvtára. Az 1800-ban alapított intézmény fejlődése azonban hosszú ideig rendkívül lassu volt. A 19. század első kétharmadában alig volt több, mint belső hivatali könyvtár (egyike az USA tagállamaiban felállított közigazgatási könyvtáraknak, a State Library-knek), csak a század utolsó részében, az amerikai polgárháborút követő általános fellendülés idején indult meg komoly ütemű fejlődése, ekkor vált nemzeti könyvtárrá.

1800-as alapításakor mindössze 3000 kötetből álló kis gyűjtemény volt. Thomas Jefferson, az USA akkori elnöke, támogatta a könyvtárat, amikor az 1812-14-i angol-amerikai háború alatt majdnem teljesen tűzvész áldozata lett, saját 6400 kötetes könyvtárát ajánlotta fel a kongresszusnak a könyvtár ujjaalapítására. Az első időszak lassu fejlődésének fő oka a könyvtárat fenntartó kongresszus közömbössége, az anyagi ellátottság elégtelensége volt. Emiatt az európai könyvpiacról a fontos művek jó részét nem tudták beszerezni. Nemzeti könyvtárrá fejlesztéséhez a Smithsonian-gyűjtemény megszerzése (1846) adta meg a lehetőséget. James Smithson hagyatékából keletkezett Smithsonian Intézet a tudományos kutatás támogatására, amely csereközpontot és 850 000 kötetes könyvtárat is ki-fejlesztett. Ez a gyűjtemény került a kongresszusi könyvtár tulajdonába. Állománya további tetemes gyarapodását szolgálta az 1867-ben megindított nemzetközi csere, amely a világ legtöbb országának hivatalos kiadványait s számos tudományos akadémia, tudományos és kutatóintézet publikációit biztosította a könyvtár számára. 1870 óta kötelezpéldányt kap minden az USA területén megjelenő nyomtatványból. Időközben anyagi ellátmánya is emelkedett és a századforduló táján be tudta szerezni a könyvtárból hiányzó régi amerikai és amerikai vonatkozású kiadványokat (americanákat) is.

E jelentékeny gyarapodások új épület felépítését tették szükségessé. 1861-ben a könyvtár 63 000 kötete (a Smithsonian-gyűjtemény nélkül) két teremben volt elhelyezve és mindössze 7 főből állt a személyzete. Amikor 1897-ben új épületébe költözött már 800 000 kötet könyvvel és 200 000 füzettel rendelkezett. 1899-ben Herbert Putnam, a Boston Public Library addigi neves könyvtárosa lett az igazgatója, aki mintegy 40 éves vezetése idején tervszerűen tovább gyarapította az állományt és kiépítette központi

szolgáltatásait. 1938-ban, nyugdíjba menetelekor, a Kongresszusi Könyvtár 6 000 000 kötetes óriási gyűjtemény volt, amelynek az elhelyezéséhez és munkájához a következő években pótépületek emelése vált szükségessé. Az amerikai anyag mellett különösen gazdag a könyvtár szláv és keleti állománya, továbbá zeneműtára, térkép- és metszetgyűjteménye, valamint kézírattára.

A Putnam által megszervezett központi szolgáltatások közül az első a nyomtatott katalóguscédulák közreadása volt. A Kongresszusi Könyvtár 1901 óta minden az állományába kerülő műről ún. nemzetközi méretű (7.5 x 12.5 cm) katalóguscédulát készít és sokszorosít nyomtatással s ezeket az érdeklődő könyvtáraknak térítés ellenében megküldi. Az USA területéről és külföldi országokból kb. 2000 előfizetőjük van e céduláknak, amelyek biztosítják e könyvtárak katalógusainak egyöntetűségét és szakszerűségét. A Kongresszusi Könyvtár a nyomtatott katalóguscédulák alapján 1942-ben kötetekben kiadta nyomtatott katalógusát (később pótköteteket is bocsátott ki), amely világszerte fontos bibliográfiai segédkönyvvé vált.

A könyvtár másik jelentékeny központi szolgáltatása az Amerikai Egyesült Államok központi katalógusának szerkesztése és gondozása. A Rockefeller Alapítvány támogatásával állítja össze az USA minden jelentékeny könyvtárába bekerülő külföldi munkáknak e katalógusát, amely ugyan csak fontos bibliográfiai segédlet és a könyvtárközi kölcsönzés nélkülözhetetlen eszköze. (1946-ban 14 000 000 katalóguscédulát tartalmazott.)

Az amerikai könyvtárak hamarosan felismerték a Kongresszusi Könyvtár e különleges szolgáltatásainak jelentőségét. A nagyobb és kisebb könyvtárak egész sora működik együtt vele, igénylik és felhasználják segítségét s így a könyvtár a 20. század eleje óta - nemzeti könyvtári funkciójának ellátása mellett - egyben az amerikai könyvtárügy központi intézménye is. Jelenlegi állománya kb. 13 000 000 nyomtatott könyv és füzet s további 45 000 000 könyvtári egység (kézirat, térkép, zenemű, fénykép, mikrofilm).

Deutsche Bücherei, Leipzig

Németországban az ország területi megosztottsága miatt az egész német nyelvterület kiadványtermését gyűjtő és központi könyvtárügyi feladatokat ellátó nemzeti könyvtár csak a 20. században alakult. Az ország jelentékeny állami és tartományi könyvtárakkal (Staatsbibliotheken, Landesbibliotheken), egyetemi könyvtárakkal, szakkönyvtárakkal, már a reformáció óta működő nyilvános városi könyvtárakkal és számos újabb alapítású közművelődési könyvtárral is rendelkezett a 19. század végén, de a német egység megvalósulása után egyre inkább érződött a fejlett kapitalista országok nemzeti könyvtárához hasonló német nemzeti könyvtár hiánya. A berlini Porosz Állami Könyvtár (Preussische Staatsbibliothek), a későbbi Német Állami Könyvtár (Deutsche Staatsbibliothek), volt az ekko-

ri legnagyobb és legjelentékenyebb német tudományos könyvtár, amely a közös könyvtári és bibliográfiai vállalkozásokat is irányította s 1892-től minden hivatalos nyomtatványt megkapott a kibocsátó hatóságoktól. A század végén a teljes német irodalmat igyekezett beszerezni, de gyűjtőköre kiterjedt a fontos külföldi kiadványokra is. A könyvtár tehát számos olyan feladatot is ellátott, amely a hiányzó nemzeti könyvtár feladatkörébe tartozott volna. Ilyen könyvtári viszonyok közt került sor a lipcsei Deutsche Bücherei megalapítására 1912-ben, több előzetes erőfeszítés után, amelyek a könyvtár előtörténetének tekinthetők.

Német nemzeti könyvtár alapításának hosszu ideig a kötelespéldány-szolgáltatás megoldatlansága volt az egyik fő akadálya. Az első alapítási kísérlet 1848-ban történt, amikor Hahn, kiváló hannoveri kiadó saját kiadványai gyűjteményét nemzeti könyvtár céljára felajánlotta és átadta a frankfurti parlamentnek. 40 más kiadó is csatlakozott hozzá s így kb. 4500 kötetes gyűjtemény gyűlt össze mint alapállomány, amelynek a kezelését egy könyvtárosra bízták. A terv azonban nem valósult meg, a könyvanyag 1855-ben a nürnbergi Német Nemzeti Muzeumba (Germanisches Nationalmuseum) került. (Csak 1938 óta van a lipcsei Deutsche Bücherei-ben mint különgyűjtemény.)

Az egységes Németország létrejötte után a terv ismét napirendre került. Neves tudósok, könyvtárosok, kiadók, könyvkereskedők és parlamenti képviselők hangoztatták a nemzeti könyvtár megteremtésének szükségességét és több javaslatot tettek a gyakorlati megvalósítására. Kézenfekvőnek látszott, hogy a berlini Állami Könyvtárat fejlesszék nemzeti könyvtárrá, ez az elgondolás azonban szintén a kötelespéldány-ügy rendszertlenségén bukott meg. A kiadók ellenálltak és tiltakoztak olyan felsőbb állami kényszer ellen, amely saját kiadványaik ingyenes átadását követeli tőlük és meghiusították a tervet. Végül az ő kezdeményezésük vezetett eredményre.

1910 körül Erich Ehlermann, drezdai kiadó-könyvkereskedő felujtotta a nemzeti könyvtár gondolatát. Azt javasolta, hogy a Német Kiadók és Könyvkereskedők Egyesülete, a Börsenverein, alapítson saját könyvtárat, amely minden német kiadvány központi gyűjtőhelye legyen és a német kiadók önkéntesen beszolgáltatott példányai biztosítsák az anyag teljességét. Megnyerte az ügynek Karl Sigismundot, a Börsenverein elnökét, felkeltette iránta a szász állam és Lipcse városa érdeklődését, s így jött létre a megállapodás Szászország és Lipcse, illetve a Börsenverein között 1912-ben a Deutsche Bücherei létrehozására és felépítésére Lipcsében. A megvalósulás terén nagy érdeme van Friedrich Althoffnak, aki mint a porosz kultuszminisztérium magas beosztású tisztviselője a 19. század végén és a 20. század elején sokat tett az egész német könyvtárügy fellendítéséért és a Deutsche Bücherei tervét is hatékonyan támogatta állami részről. A könyvtár épülete 1916-ban készült el.

A Deutsche Bücherei eredeti feladata alapszabályai szerint: a német és németnyelvű kiadványok, valamint a Németországban megjelenő ide-

gennyelvű munkák gyűjtése 1913. január 1 óta, megőrzésük, tudományos alapon történő feldolgozásuk és hozzáférhetővé tételük a tudományos kutatás számára. Elsősorban könyvarchivum, amely olvasótermekkel rendelkezik, referens-szolgálatot is teljesít, de csak olyan munkákat kölcsönöz, amelyek más német könyvtárakban nincsenek meg. - Az 1913 utáni német és német vonatkozású kiadványok gyűjtése terén a lehető teljességre törekedtek és kiterjedt, sikeres agitációt folytattak, hogy a hivatásos kiadók mellett a kiadással foglalkozó intézményeket, társulatokat is megnyerjék nyomtatványaik beküldésére a Deutsche Bücherei számára. A könyvtár 1940-ig a Börsenverein tulajdona volt, ekkor állami törvény alapján nyilvános intézménnyé nyilvánították és költségvetést biztosítottak fenntartására és folyamatos gyarapítására.

A két világháború között bővült a könyvtár gyűjtőköre (zeneművek, képek, német művek idegennyelvű fordításai, Németországra vonatkozó idegennyelvű irodalom), új épületrészekkel gyarapodott és a német bibliográfiai szolgáltatások központjává fejlődött. (Számos bibliográfiai kiadványa közül legfontosabb az 1931 óta megjelenő Deutsche Nationalbibliographie.) 1949 óta a könyvtár keretében működik az 1884-ben alapított német könyv- és írásmuzeum. A legutóbbi időkig a berlini Állami Könyvtárral együtt töltötte be a német nemzeti könyvtár funkcióját; az 1913 előtti kiadványok vonatkozásában a berlini könyvtár, az újabb anyag tekintetében pedig a Deutsche Bücherei. A Német Demokratikus Köztársaság kormánya 1968-ban hivatalosan is nemzeti könyvtárnak nyilvánította (Deutsche Nationalbibliothek), a berlini Staatsbibliothek pedig általános gyűjtőkörű tudományos könyvtári feladatokat lát el. Jelenlegi állománya kb. 3 millió kötet.

A Rumjancev-Könyvtár (az Állami Lenin Könyvtár elődje). Moszkva

Az Állami Lenin Könyvtár, amely jelenleg a Szovjetunió nemzeti könyvtára s egyben az ország és a világ legnagyobb könyvtára, több mint százéves múltat tekint vissza. Alapállománya az a gyűjtemény, amelyet Nyikoláj Rumjancev gróf (1754-1826) orosz cári diplomata és miniszter - akinek a 19. századi orosz művészi könyv történetében is jelentékeny szerepe volt, - gyűjtött össze, mint buzgó bibliofil. Az ő művészeti gyűjteményeiből és magánkönyvtárából alapították 1828-ban Péterváron a Rumjancev-Muzeumot, amely 1862-ben nyílt meg Moszkvában. A Rumjancev-Muzeum könyvtára a cári időkben, az 1917-i szocialista forradalom előtt lassan fejlődött. Kötelespéldányokat kapott egész Oroszország területéről, néhány értékes magángyűjtemény is tulajdonába került (pl. A. Sz. Norov kultuszminiszter könyvtára), de a külföldi könyvanyag beszerzéséhez nem rendelkezett megfelelő anyagi ellátottsággal. Az ala-

csony költségvetés hiúsította meg szakkatalógusa elkészítését is, amelyre már az 1860-as években kísérletet tettek. A 19. században számos neves orosz tudós, író és politikus használta, akik többször hangsúlyozták fontosságát és szót emeltek fejlesztése ügyében is, ekkor azonban az olvasók szélesebb rétegél számára még nem volt hozzáférhető. Állománya 1914-ben már 1 millió kötet felett volt és 60 alkalmazott dolgozott a könyvtárban. A cári időszakban azonban sem állománya, sem szolgáltatásai révén nem láthatta el a nemzeti könyvtár feladatkörét. - Ebben a korban a már 1794-ben keletkezett pétérvári Császári Nyilvános Könyvtár (a mai leningrádi Szaltükov-Scsedrin Könyvtár elődje) volt Oroszország másik legjelentékenyebb könyvtára. A könyvtár alapjául egy lengyel főúr, Josef Andrzej Zaluski varsói magángyűjteménye szolgált, amelyet Lengyelország felosztása után a cári csapatok Oroszországba vittek. 1799 és 1801 között készült el az a kupolaterem, amelyben felállították. 1814-ben 300 000 kötettel nyitották meg a közönségnek s ettől kezdve kötelezpéldányjoga volt az oroszországi kiadványokra. Nemzeti vonatkozású anyaga gazdagabb volt, mint a Rumjancev-könyvtaré, ma is ez a könyvtár az orosz és orosz-vonatkozású kiadványok (rosszikák) fő gyűjtőhelye.

Az 1917-i forradalom a Rumjancev-könyvtár történetében is új korszak kezdete. Ezután válik a Szovjetunió nemzeti könyvtárává, a világ legjelentékenyebb könyvtárainak, tudományos intézményeinek egyikévé, sőt egészen új, szocialista típusú nemzeti könyvtárrá. A forradalom utáni néhány évben 1,5 millió kötettel gyarapszik, többel mint amekkora addigi összes állománya volt. 1924-ben a szovjet kormány Állami Könyvtárrá nyilvánítja és megbízza a nemzeti könyvtári funkciók ellátásával. 1925-ben veszi fel Lenin nevét, aki az egész szovjet könyvtárügy fejlesztésén belül a könyvtár ügyeivel is sokat törődött. Ma az országon belüli és a nemzetközi könyvtárközi kölcsönzés, valamint a bibliográfiai szolgáltatások központja, módszertani és könyvtártudományi központ, amely fontos kiadói tevékenységet is folytat. 18 emeletes épületében elhelyezett 22 millió nyomtatott kötetből és még több egyéb dokumentumból álló gazdag állományával a világ legnagyobb könyvtára, amelyben közel 2000 alkalmazott dolgozik.

Tudományos és szakkönyvtárak

Az enciklopedikus könyvtár felhomlásának, differenciálódásának eredményeként - csekély előzmény után - a 19. században jöttek létre a különböző tudományos és szakkönyvtárak, amelyek a legváltozatosabb válfajokat magukba foglaló új könyvtárípust jelentik. A nemzeti könyvtár és - látni fogjuk - a közmívelődési könyvtárak is valamilyen szempontból általános gyűjtőkörűek, ezek többségükben már a típus kialakulásakor speciális gyűjtőkörrel rendelkeznek, amely egy-egy tudományágra, vagy a rokontudományok és határtudományok egy-egy csoportjára terjed ki és feladatának az olvasók egy-egy külön rétegének irodalmi ellátását tekinti

a maga speciális eszközeivel. A 19. század eleje óta egyre erőteljesebbé váló tudományos és technikai fejlődés, a gazdasági és állami élet bonyolultabbá válása, valamint a kiszélesedő oktatás és kutatás a szaktudományok fejlődését, a szakkönyvanyag és a szakemberek gyarapodását eredményezi s ennek a következménye a szakkönyvtárak létrejötte mindezen a területen.

Mivel e könyvtárak közvetlenül támogatják a kutatást, a felsőfoku oktatást, a termelést és általában a gyakorlati életet, a modern könyvtárügy legfontosabb könyvtár típusai. A 19. századi könyvtári kultúra egyik legfőbb jellemzője (a közművelődési könyvtárak elterjedése mellett) a szakkönyvtárügy kialakulása a fejlett kapitalista országokban. A 19. században Anglia és Amerika rendelkezik a legfejlettebb szakkönyvtárakkal, Angliában pl. 300-nál több működik a század végén. E könyvtárak jelentősége létrejöttük óta folytonosan fokozódik; tevékenységük eredményeként fontos szakbibliográfiák keletkeznek, s szakkönyvtári keretekben indul meg a dokumentáció és alakulnak ki a tudományos tájékoztatás különböző eljárásai és módozatai is.

Gyűjtőkori vonatkozásban a tudományos és szakkönyvtárakat két nagy csoportra szokás osztani: 1. az un. általános gyűjtőkörű tudományos könyvtárakra, és 2. a speciális gyűjtőkörű tudományos szakkönyvtárakra. Funkciójukat tekintve mindkét csoportba tartozó könyvtárak szolgálhatják a felsőfoku oktatást (tudományegyetemi, szakegyetemi, szakfőiskolai könyvtárak) a kutatómunkát (kutatóintézeti könyvtárak) vagy a gyakorlati tevékenységet: a termelést (mezőgazdasági, ipari stb. szakkönyvtárak), a gyógyítást (orvosi szakkönyvtárak), az állami és közigazgatási életet (minisztériumi, parlamenti, statisztikai, bírósági stb. szakkönyvtárak) stb.

Az általános gyűjtőkörű tudományos könyvtárak – bár ma is így nevezik őket a szakirodalom – már a 19. században sem a régi, enciklopedikus értelemben általános gyűjtőkörűek. A tudományos akadémiák és a tudományegyetemek könyvtárai tartoznak ide elsősorban. Minden szakterület kiadványanyagát azonban egyenletesen, egyforma mélységben és részletességgel nem tudják gyűjteni. Az akadémiák és egyetemek működési területére esőket szerzik be nagyobb teljességgel, a többi csak szigorú válogatással, elsősorban a kézikönyveket, összefoglaló munkákat és a tájékoztató apparátust. Maga a tudományegyetem sem "univerzitás" már a szó régi értelmében; nem oktatja a tudományok összességét, némely szaktanszékek kiválnak belőle, s önálló szakegyetemmé, szakfőiskolává fejlődnek, pl. a mérnöki tanszékből alakul a műegyetem. A tudományegyetemek könyvtárai tehát a 19. századtól főként az egyetem négy karán (teológiai, jogi, bölcsészeti, orvostudományi) tanított tudományszakok kiadványait gyűjtik. – A 19. századi tudományos akadémiák sem terjesztették ki működési területüket minden tudományágra egyformán. Ismeretes pl. hogy a Brit Királyi Társaság, az angol akadémia elsősorban természettudományi jellegű volt, a magyar tudományos akadémia viszont inkább társadalomtudományi profilú; az akadémiai könyvtárak is eszerint szelektáltak a nagy könyvtermés-

ből. Az akadémiák könyvtárainak más része megtartotta az általános gyűjtőkört, de csak az ún. "academicák", akadémiai vonatkozású kiadványok vonatkozásában: ezek közé a saját és más akadémiák kiadványait, valamint az akadémiák történetére, működésére vonatkozó irodalmat sorolják (pl. a német tudományos akadémia könyvtára).

Az enciklopedikus értelemben általános gyűjtőkört tehát az általános gyűjtőkörűnek nevezett tudományos könyvtárak sem tudták tartani, már a 19. században sem. A nagyobb igény azonban a speciális jellegű tudományos szakkönyvtárak iránt mutatkozott meg és ez azóta is egyre fokozódik. E szakkönyvtárak közül elsőként Európaszerte a mezőgazdaságiak jönnek létre. Kialakulásukat segítette és fejlődésüket gyorsította a 18. század második felében Franciaországban megszülető és a kontinens nagyrészen elterjedt népszerű gazdasági irányzat, a fiziokratizmus. A fiziokraták a gazdasági élet egészen belül a mezőgazdaság fontosságát hangsúlyozták: az egyedüli termelési ág, amely új javakat hoz létre, az ipar csak már meglevő, más gazdasági ágak által megtermelt nyersanyagokat dolgoz fel. A fiziokratizmus tehát előtérbe állította a mezőgazdaság fejlesztését: a korszerűbb termelést és a szakoktatást egyaránt; így járult hozzá a mezőgazdasági szakkönyvtárak fejlődéséhez is. Magyarországon a keszthelyi Georgikonnak, az első európai mezőgazdasági főiskolának a könyvtára volt az első mezőgazdasági szakkönyvtár; Tessedik Sámuel szarvasi gazdasági iskolájának munkáját ugyancsak könyvtár segítette. Az 1837-ben létrejött Országos Magyar Gazdasági Egyesület szakkönyvtára már a gyakorlati élet támogatására alakul. A mezőgazdasági szakkönyvtárak száma a 19. század második felében aztán tovább gyarapodott mind az oktatás mind a termelés területén.

Az ipari termelés meggyorsulása az ipari forradalom után, majd pedig a gyáripár kifejlődése műszaki, technikai vonatkozásban is egyre nagyobb szakmai tudást igényelt. E területeken is szükségszerűen létrejönnek a műszaki szakemberképzést és az ipari termelőmunkát segítő műszaki szakkönyvtárak. Magyarországon az első ilyen szakkönyvtár, a Selmecbányai Bányászati Akadémia könyvtára már a 18. század első felében (1735) felállításra került, de ez elszigetelt jelenség. Nagyobb számban a 19. században alakulnak műszaki könyvtárak Európaszerte. Nálunk 1846-ban jön létre a József Ipartanoda (a későbbi Műegyetem) könyvtára, majd 1867 után a meggyorsuló iparfejlődés létrehozza az ipari termelést segítő könyvtárakat is: a különböző szakirányú intézmények könyvtárait (pl. a Technológiai Iparmúzeum Könyvtárát, a mai Országos Műszaki Könyvtár elődjét 1882-ben) és a nagyobb ipari üzemek, vállalatok üzemi szakkönyvtárait is (pl. a Mávag jelentékeny műszaki könyvtárát) stb.

A mezőgazdasági és műszaki szakkönyvtárak mellett persze – a szükségletek jelentkezésével – egyéb termelési ágakban, a természettudományok területén, az orvostudományban, az államélet és a közigazgatás különböző szektoraiban is alakultak szakkönyvtárak. Néhány magyarországi példa: 1841: a Természettudományi Társulat könyvtára, 1842: az Orvos-

egyesület könyvtára, 1867: a Központi Statisztikai Hivatal könyvtára, az Országgyűlési Könyvtár, 1868: a Földtani Intézet könyvtára, 1870: a Meteorológiai Intézet könyvtára, 1880: a legfelsőbb bíróság, a Kuria könyvtára, 1896: az Országos Paedagógiai Könyvtár stb.

A kapitalizmus korának tudományos és gazdasági fejlődése, politikai és állami élete tehát kiterjedt szakkönyvtári rendszert hozott létre a 19. században s e szakkönyvtárak minden ország mai könyvtárügyének is legfontosabb könyvtári intézményei közé tartoznak.

Közművelődési könyvtárak

A polgári közép- és alsó rétegek kialakulásával, az értelmiség általánosan a középosztályhoz tartozók számának növekedésével születik meg - csekély korábbi előzmények után - a 18. század végén ill. a 19. század elején ez az új könyvtár típus. Egyik első formája az a nyilvános könyvtár (*librairie publique*), amelyet a francia forradalom hoz létre az emigránsok és egyházak elkobzott könyvanyagából a nagyobb francia városokban. A felvilágosodás műveltséget terjesztő programja és a polgári demokratikus törekvések kedvezően hatnak kialakulására és elterjedésére. Fejlődése újabb lendületet vesz a 19. század során, amikor az általános népoktatás bevezetése nyomán a munkásság és parasztság körében is elterjed az irni-olvasnitudás és e rétegek is igénylik és létrehozzák a maguk közművelődési könyvtárait. A közművelődési könyvtár feladata, hogy széles rétegek önműveléséhez, szórakozásához biztosítson könyveket és egyéb kiadványokat. Állománya éppen ezért nem tudományos és szakmunkákból áll, - bár esetleg kisebb számban ilyenek is akadnak benne - hanem elsősorban szórakoztató szépirodalmi művekből és a műveltséget gyarapító tudomány-népszerűsítő, ismeretterjesztő munkákból, minden ismeretág területéről. Gyűjtőköre tehát bizonyos tudományos szinten belül (s ezt a használók képzettségéből fakadó igény szabja meg) enciklopedikus.

Bár a polgári államnak és a termelésnek érdeke, hogy az alsóbb rétegek is elsajátítsák az általános műveltség és szakmai tudás elemeit és bizonyos szintjét, a közművelődési könyvtárak létrehozása terén mégsem az államé a kezdeményező szerep. Magánosok, társadalmi egyesületek, politikai tömegmozgalmak ismerik fel az igény jelentkezését és saját alapítású közművelődési intézményekkel igyekeznek kielégíteni. Így jönnek létre Angliában és Franciaországban a különböző politikai klubok, olvasókörök vagy Magyarországon is már a 18. század végén az olvasóklubok (pl. a magyar jakobinusok budai olvasóköre), majd a reformkorban a kasszinók és az olvasóegyletek. Az élelmesebb könyvkereskedők meglátják az igény kielégítésében rejlő üzleti lehetőséget és kereskedésük könyvállományát kölcsönzési díj fejében megnyitják kölcsönzésre az érdeklődők számára (könyvkereskedői kölcsönkönyvtárak), esetleg a boltjuk melletti helyiségben olvasószobát (Leseakabinet) rendeznek be. E polgári intézmények

mellett Angliában már a 19. század első felében megalakulnak a munkás-ság, a chartisták közművelődési könyvtárai.

Intézményes állami közművelődési könyvtárügy a 19. század közepétől, az 1850-es évektől fejlődik ki, először a legfejlettebb polgári államokban, amelyeknek különösen szükségük van műveltebb, képzetesebb dolgozó rétegekre. Így Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban 1850 körül már törvényeket hoznak a közművelődési könyvtárak fenntartása és fejlesztése végett. Így alakulnak meg mindkét államban a public library-nek nevezett nyilvános közkönyvtárak. E közsádból fenntartott könyvtárak főleg a nagyközönség közművelődési könyvtári igényét elégíti ki, de tájékoztató szolgálatuk olyan tudományos értékű felvilágosításokat, információkat, szaktájékoztatást is nyújt, amely a public library-t a tudományos könyvtárak felé közelíti. Általában külön ifjúsági- és gyermekrészleggel is rendelkeznek.

Az angolszász országokon kívül az európai kontinensen a skandináv országokban terjedt el ez a könyvtár típus. Magyarországon Szabó Ervin figyelt fel rá és a főváros közművelődési könyvtárainak szervezésekor példának tekintette. Európa többi országában, főként Németországban és a német kulturális befolyás alatti országokban az ún. népkönyvtár (Volksbibliothek) tölti be a közművelődési könyvtár funkcióját. A hivatalos szervek által létrehozott dualizmus kori magyar közművelődési könyvtárak is ebbe a típusba tartoznak. E népkönyvtárak lényegesen különböznek a public library-któl. Bár országonként eltérnek egymástól, elsősorban általában kölcsönzőhelyek, a public library-k kölcsönzési tevékenységét látják el, tájékoztatószolgálatuk nincsen s állományuk sem olyan tervszerűen és széleskörűen fejlesztett, mint az angolszász típusú nyilvános közkönyvtáraké. A népkönyvtárak és tudományos könyvtárak közt tehát nagy az elkülönülés, a szakadék ezekben az országokban, a két könyvtár típus szakmai szervezetei is egymástól függetlenül működnek.

A közművelődési könyvtárügy terén elmaradottabb országokban, ahol az alsóbb rétegekre nem terjed ki kellően az állam és a hivatalos szervek figyelme, e társadalmi rétegek egyesületei, pártjai saját könyvtárakat hoznak létre. Így alakulnak meg Magyarországon is a 19. század második felében a különböző munkás- és szakszervezeti könyvtárak, valamint a paraszti könyvtárak, az agrárszocialista olvasóköri. A városok a területükön élő lakosok ellátására és a középrétegek különféle szervezetei tagjaik számára ugyancsak közművelődési könyvtárakat alapítanak. Létrejönnek tehát a városi könyvtárak, valamint a gazdaköri, ipartestületi, iparegyleti, kereskedelmi társulati, uri kaszinói, felekezeti stb. könyvtárak is. E városi és egyesületi könyvtárak a közművelődési célú könyvállomány mellett rendszerint tudományos és szakmai anyagot is tartalmaznak, gyűjtőkörük, profiljuk így nem teljesen közművelődési jellegű, bizonyos mértékű átmenetet képez a szakkönyvtáraké felé.

A polgári időszak tehát a közművelődő könyvtárak változatos válfajait is megteremti. E könyvtárak körében is van bizonyos mértékű differenciá-

lódás, ez azonban nem annyira az állomány összetételében, mint inkább a könyvtárhasználók szerinti társadalmi rétegződésben nyilvánul meg.

Iskolai könyvtárak

Iskolai könyvtárak már a középkor óta vannak Európában, a reformáció és az ellenreformáció fejlődéstüket megyorsítja a 15-16. században, de jellegükben és egész rendszerükben a kapitalizmus időszakában következik be radikális változás. A már korábban meglevő gimnáziumi és elemi iskolai könyvtárak is lényegesen átalakulnak, mellettük a polgári iskolarendszer kialakulásával és fejlődésével, új iskolafajták alakulásával új típusú iskolai könyvtárak jönnek létre.

A kapitalizmus kori iskolai könyvtárak feladata:

a) az iskolai tanulók tanulmányi munkájának segítése tankönyvekkel és egyéb könyvjellegű taneszközökkel (segédkönyvek, atlaszok, szemléltető táblák stb.);

b) a tanulók önképzési, szórakozási lehetőségeinek biztosítása a tananyagot kiegészítő ismeretterjesztő munkákkal és szépirodalmi művekkel;

c) az oktatók tanító- és nevelő tevékenységének támogatása szakmunkákkal, pedagógiai és módszertani kiadványokkal.

E funkciókat gyakran két, külön iskolai könyvtár látja el; az első kettőt a tanulói, ifjúsági könyvtár, a harmadikat a nevelői, tanári könyvtár.

Ahogy a felsőbb tanintézetek, az egyetemek és főiskolák könyvtárai átalakultak (a szakegyetemek és szakfőiskolák könyvtárai egyben valamely ismeretág szakkönyvtárai is), a középsikoláknál is megfigyelhető hasonló differenciálódás. Az általános jellegű humán képzést nyújtó latin iskolák, a gimnáziumok mellett szakközépsikolák (pl. ipari szakiskolák, kereskedelmi középiskolák) keletkeznek a polgári gazdasági élet középszintű szakembereinek képzésére, s az új iskolák könyvtárai szakjellegű középiskolai könyvtárak lesznek.

Az iskolai könyvtárügy történetében is jelentékeny szerepük van Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban a középiskolákban működő diáktársaságoknak, a későbbi önképzőkörök elődjének. E társaságok olyan kulturális, politikai fórumok is egyben, ahol - a Habsburg kulturális elnyomás és befolyás idején - a diákok, gyakran haladó szellemű tanárok vezetésével időszerű irodalmi kérdésekről és politikai eszmékről tárgyalnak s a társaságok könyvtáraiban is ilyen szellemű lapok és könyvek találhatók. (Pl. a soproni liceum diáktársaságában Kis János és Berzsenyi, a debreceni Kollégiumban Csokonai, a pápaiéban Petőfi és Jókai, az eperjesi iskolában a két Vachot, Sárosi Gyula és Tompa működik, hogy csak néhány kiemelkedő személyt említsünk.)

Az általános tankötelezettség bevezetésével létrejönnek ill. megsza-
porodnak az elemi iskolák, a népiskolák és megalakulnak a könyvtáraik is.
E könyvtárak gyakran kevés könyvből álló, szegényes gyűjtemények, de
néhány országban a falusi elemi iskolák könyvtárainak jelentékeny szere-
pük van a falusi lakosság könyvellátásában is. A közművelődési könyvtárügy
elmaradottsága miatt nem egyszer a falu egyetlen könyvtárai és így egyben
közművelődési funkciót is betöltenek. A dualizmuskori Magyarországon
kifejezetten e kettős céllal külön könyvtártípus létrehozását szorgalmazta
a kultuskormányzat, az iskolai és népkönyvtárat.

A polgári iskolarendszer fejlődése nyomán tehát az iskolai könyvtár-
ügy is gazdagon bontakozott ki és az iskolai könyvtárak bonyolult és álla-
monként eltérő, de alapvonásaiban azonos funkciókat betöltő rendszere jött
létre a kapitalista, illetve a kapitalizálódó országokban.

A külföldi polgári könyvtárügy és a kiemelkedő külföldi könyvtárak
országunkénti fejlődésére ld. :

Alfred Hessel: A könyvtárak története. VII-IX. fejezet. Bp.
OSzK-KMK 1959. 83-154. p.

A könyvtári kultúra Magyarországon a felvilágosodástól az I. világháború végéig

A fejlődés általános jellemzése

A kapitalizmus kori könyvtári kultúra általános fejlődését áttekintve láttuk, hogy a történeti viszonyok: a politikai, társadalmi, gazdasági, művelődési helyzet milyen erősen meghatározták, befolyásolták a polgári államok könyvtári kulturáját. Az ott felvázolt polgári fejlődés Magyarországon is megindul a 18. század végén, a felvilágosodás időszakában, s a polgári kulturális törekvések során a könyvtárügy terén is születnek lényeges eredmények a 19. században, de a magyar könyvtári kultúra fejlettségi színvonala egészében még a 20. század elején is meglehetősen elmaradt a nyugat-európai polgári államokéhoz képest. A 19. század közepéig továbbélő, majd az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után a kapitalizmussal összefonódó feudalizmus és az 1867-ig tartó idegen elnyomás erős nyomot hagy könyvtári kulturánkon is. A 19. század végén és a 20. század elején sem jut el a magyar fejlődés arra a szintre, hogy - a szó valódi értelmében - polgári könyvtári kulturáról beszélhetnénk, annak ellenére, hogy egyes rétegeknek (munkásság, agrárproletáriátus), vagy személyeknek (Szabó Ervin és köre, vagy Móra Ferenc a szegedi Somogyi-könyvtárban) már szocialista tendenciájú terveik, elképzeléseik, sőt eredményeik is vannak a könyvtárügy terén.

Nyugat-Európában a francia forradalom után megnő az állam szerepe a könyvtárügyben: a könyvtárat olyan közintézménynek tekintik, amelyet az államnak, városnak és más közületnek kell fenntartania a lakosság művelődésének, szellemi felemelkedésének szolgálatára. Magyarország állami létét 1867-ig a Béctől való függés határozza meg, csak a kiegyezés után válik viszonylagosan önálló országgá. Könyvtárügyünk fejlődése így elsősorban nem is az állam tevékenységének eredménye, hanem főként azoknak a kulturális fejlődést támogató és haladó személyeknek, mozgalmaknak az érdeme, akik és amelyek éppen az idegen uralmat és elnyomást megtestesítő rendszerrel szembeni harcban értek el sikereket a könyvtárügy terén. Közkönyvtáraink - kevés kivétellel - nem állami kezdeményezés révén jöttek létre, de hogy a továbbiak során a fejlődésben elmaradtak, az többnyire abból következett, hogy fenntartásukat, fejlesztésüket az állam nem tekintette igazán feladatának. Az az állami dotáció, amely a könyvtáraknak még a 19. század végén is jutott, a legszükségesebb könyvek beszerzéséhez is kevés volt, nem tette lehetővé kellő számú és képzettségű személyzet alkalmazását; emiatt a belső könyvtári munkákat, technikai

felszereléseket, épületeket tekintve Magyarország könyvtárügye szinte minden téren elmaradt a polgári fejlődésben.

Nem gondoskodik az állam kellőképpen nagy tudományos és szak-könyvtárainkról sem, de különösen keveset törődik a széles néprétegek könyvtári ellátásával. Amikor ezek saját szükségleteiket társadalmi összefogással maguk igyekeznek kielégíteni, csak akkor, ezek ellensúlyozására indít népkönyvtári akciót, amely - egyrészt az anyagi támogatás hiányában, másrészt mert e rétegek számára érdektelen, sőt az érdekükkel sokszor kifejezetten szembenálló kiadványokat kíván rájuk sózni - kevés eredménnyel jár.

Mindezek ellenére Magyarországon is gyarapszik a könyvtárak száma a 19. század során, szaporodik és differenciáltabbá válik az állományuk is. Olvasók száma és igénye ugyancsak emelkedik, de egyenletes polgári fejlődésre az elmondottak miatt nem kerülhetett sor. Kialakulnak az összes polgári jellegű könyvtár típusok, ezek egymás mellett működnek, olyan felsőbb állami szerv azonban nincsen, amely munkájukat megfelelően irányítaná, összehangolná. A magyar könyvtárügy szervezettség tekintetében sem elégti ki maradéktalanul a polgári követelményeket. A 19. század második felében Angliában, Amerikában és néhány más országban is könyvtári törvényeket hoznak a könyvtárügy fejlesztésére s a magánkönyvtárak sulya eltörpül a nyilvános közkönyvtárakéhoz képest. A magyar feudális állapotok továbbélésének következménye a könyvtárügy terén, hogy a 19. század végén a Statisztikai Hivatal György Aladár szerkesztésében megjelenő kiadványa, a Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben (Bp. 1886-87.) című munka azt állapítja meg, hogy "Magyarország aránylag a legtöbb magánkönyvtárral bíró országok közé tartozik", jöllehet külföldön "a köz- és magánkönyvtárak többnyire megfordított arányban állanak egymással". Emiatt nálunk a nyilvánosság eszméje, amely a polgári könyvtárügy egyik fő sajátossága, sem valósulhat meg olyan mértékben, hogy a könyvtárak betölthetnék a társadalmi kultúra fejlesztése terén rájuk háruló feladataikat.

A magánkönyvtárak általában zárt gyűjtemények, de ha nyilvánosak, nyilvánosságuk akkor is korlátozott, társadalmi méretekben elenyésző, nem jelentékeny. A közkönyvtárak nagyrészenek nyilvánossága is megkötött. Használóiktól sokszor pl. bizonyos társadalmi rangot, iskolai végzettséget követelnek meg, vagy az intézmények könyvtárai a kívülállókát eleve kizárják. Akadnak olyan könyvtárak is, (pl. a városi könyvtárak), amelyeknek használatához elvben mindenkinek joga van, de ezeknél is gyakoriak az olyan megszorítások, feltételek, hogy az olvasótermet csak tisztességes ruhában lehet látogatni, ami számos érdeklődő, de szegényebb sorsu olvasót távol tart. A könyvtárak nem egyszer elég magas használati díjat szednek s legtöbbnek a nyitvatartási ideje a nap azon részére esik, amikor a hivatalok és a különböző termelő üzemek dolgozói munkahelyükön vannak. Végül e könyvtárak állománya sokszor nem közérdekű szélesebb rétegek számára s így eleve nem látogatják őket.

Közkönyvtáraink tehát elsősorban a felsőbb társadalmi osztályok kulturális intézményei, s magánkönyvtárakat is főként nekik áll módjukban gyűjteni. Az ország minden lakosát figyelembe vevő és a társadalom egészének igényeit kielégítő könyvtárügy Magyarországon a kapitalizmus időszakában nem alakul ki. Még Budapesten, az ország fővárosában - ahova pedig a magyar tudományos, kulturális, oktatási intézmények, hivatalok stb. tulságosan is koncentrálódtak - sem kielégítőek a könyvtári viszonyok. Pulszky Károly, kiváló muzeológus mint parlamenti képviselő az egyik 1890-ben mondott beszédében a következőkre hívja fel a képviselőház figyelmét: "...Budapesten, mely ma közel 500 000 lakosságu város, mely hazánk fővárosa és az a hely, amelyen mindnyájunk szerint kívánatos, hogy meg lehessen találni minden magyar embernek mindenféle kulturális szükséglete kielégítését, ... az itteni nyilvános könyvtárakban, összes, nemcsak állami könyvtárakban, de hozzávéve a Nemzeti Múzeum és az Akadémia Könyvtárát és hozzávéve a speciálisan tancélokra és az illető intézeteknek elsősorban szolgáló könyvtárakat: az egyetemi és műegyetemi könyvtárát, összesen 370 olvasóhely van naponként, .. ez botrányos állapot..."

S Pulszky szavaihoz, megjelölve az országos társadalmi szükségleteket a könyvtárügy terén, Herman Ottó a következőket fűzi: "...én a magyar tudományosság gyarapodását nem ott keresem, hogy csak a fővárosban legyen a hozzávaló alkalom, hanem kell, hogy ez decentraltassék és minél több ponton, minél több könyvtár váljék hozzáférhetővé országszerte."

Amikor a fenti megállapításokat tesszük, a magyar könyvtárügy helyzetét a polgári államokéval vetjük össze. A 18. századi feudális viszonyokhoz képest a belső fejlődés természetesen Magyarországon is jelentékeny, ha nem is kielégítő és egyenletes. A magyar könyvtári kultúra polgárosodik az 1870-es évek és 1918 közt, létrehozza mindazokat a könyvtár-típusokat, amelyekről az általános polgári fejlődés jellemzése során szölvünk, az arányokban azonban - a feudális jelleg miatt - nagy az eltolódás. Ez legszembetűnőbben a magyar magánkönyvtáraknak a közkönyvtárakhoz képest magas számában és az állami közművelődési könyvtárügy rendkívüli elmaradottságában nyilvánul meg.

Könyvtártípusok, egyes könyvtárak

Magánkönyvtárak

A) A 18. századi magánkönyvtárak

A felvilágosodás idején meglevő magyar magánkönyvtárak jórésze még a 18. század elején alakult. A török kiűzése után épült barokk kastélyok, főúri paloták és számos nagyobb nemesi kuria is rendelkezett díszes, barokk könyvtárteremmel. E könyvtártermek nagyrészének elsődlegesen

reprezentatív szerepe volt. A szépen kiképzett architektúra, esetleg a mennyezetet díszítő freskók s a falak menti díszes faragásu, nemes fából készített könyvespolcok, a rajtuk levő szépen bekötött, dusan aranyozott könyvekkel látványosságzámba mentek. E jelentékenyebb könyvtárak tulajdonosai gazdag főurak és főpapok voltak, akik külföldön és itthon egyaránt gyűjtötték a könyveket és kéziratokat. Kapcsolatban álltak nyugat-európai és magyar könyvkereskedőkkel, az ország különböző részén élő írókkal, értelmiségiekkel, más könyvgyűjtőkkel, sőt könyvügynökökkel is, és nagy összegekért vásároltak rajtuk keresztül könyveket, de esetleges külföldi utjaikon, tanulmányutjaikon is gyarapították gyűjteményeiket.

A magyar főúri és főpapi könyvtárak is enciklopedikus jellegűek voltak. Az összes korabeli tudományt felölelték, de főként teológiai, filozófiai, történeti munkákat gyűjtöttek és klasszikus, ókori irodalmat, továbbá ritka és régi könyveket, bibliofil munkákat és értékes kéziratokat, kódexeket. Számos gyűjtő a könyvek mellett egyben műtárgyak, régiségek, fegyverek, pénzek, ásványok stb. gyűjtésével is foglalkozott, sok esetben a könyvtár mellett muzeumot is találunk. (Pl. Széchényi Ferenc alapítása is nemzeti könyvtár és muzeum.) Az enciklopedikus gyűjtőkörön belül némelyeknél egyes szakok, állományrészek gazdagabban vannak képviselve, s így a könyvtárnak van valamelyes speciális jellege is; a főpapoknál többnyire a teológiai, egyháztörténeti rész, másoknál a magyar vonatkozású nyomtatványok stb. emelkednek ki az anyag egészéből.

A felvilágosodás korának új szellemű kiadványai jelentékeny módon átalakítják a barokkos-enciklopedikus könyvtárak anyagát. Az állományban nagyobb helyet kapnak a világi tárgyú művek, bekerül a francia felvilágosodás és a modern külföldi irodalmak számos terméke s – a magyarországi felvilágosodás és a Habsburg-ellenes nemesi ellenállás nemzeti programja következményeként – a könyvtárak nagyrésztében mind több a magyar könyv, a hungarica is. A főpapi könyvtárakra általában ez kisebb mértékben vonatkozik, mint a főúriakra, az előbbieket veszítenek is a felvilágosodás idején régebbi jelentőségükből. Alakulnak egészen új típusú magánkönyvtárak is Magyarországon. Olyanok pl. amelyek csak külföldi, főként francia művekből állanak. Az európai polgári könyvkultúra szellemében lassan nálunk is kezd tért hódítani a nyilvánosság eszméje, amely több formában nyilvánul meg: a) egyes magángyűjtők lehetővé teszik írók, tudósok számára, hogy könyvtáruk anyagában kutassanak, ott található munkák alapján új kiadásokat készítsenek stb.; b) a főpapok egy része magánkönyvtárát az egyházmegye tulajdonába adja és nyilvánossá teszi; c) mások, főként nemzeti érzésű főurak, nemesek, köztulajdonba adják gyűjteményüket s ezzel fontos közkönyvtárak alapját vetik meg; d) több magánkönyvtárunk tulajdonosa készíti, vagy készítteti el könyvtára katalógusát, kinyomatja és szétküldi az érdeklődőknek, nemegyszer az ország határain túlra is. Azok a nagy könyvtárak, amelyek a 19. század során is magánkézben maradtak, megálltak a fejlődésben, könyvmuzeumokká váltak.

A legfontosabb 18. századi magánkönyvtárak tehát a legtehetősebb gyűjtők, a főpapok és főurak birtokában vannak.

Főpapi könyvtárak

Klimó György (1710–1777) pécsi püspök könyvtára. Klimó jobbágy-származású pap, pozsonyi, majd esztergomi kanonok, 1751-től pedig pécsi püspök. Mint esztergomi kanonok kezdte a könyvgyűjtést, Pécssett főiskolát akart alapítani és a főiskolán folyó tudományos és tanulmányi munka támogatására alapított könyvtárat. Elődjétől 3000, a pécsi káptalani könyvtárból kb. 1000 könyvet örökölt, legtöbb könyvet azonban maga gyűjtött, mert 1774-ben 15 000 kötetből álló könyvtárat, Magyarország első nyilvános könyvtárát nyitotta meg. A könyvtárhoz éremtárat, természetrajzi és régiség-gyűjteményt valamint csillagvizsgálót is csatolt. Az állomány teológiai munkák mellett fontos jogi és történettudományi műveket, értékes kéziratokat (pl. Nyírkállói kódex) és nyomtatványokat, régi magyar könyveket (pl. az 1499. pécsi Missale, Temesvári Pelbárt Pomeriuma 1489-ből, Janus Pannonius Panegyricusainak 1518-i baseli Frobenius-féle kiadása stb.), de korabeli francia könyveket is tartalmazott. Klimó halála után különösen Szepesy Ignác püspök fejlesztette és gyarapította a könyvtárat, ő emeltette mai neoklasszikus palotáját is. A Klimó-könyvtár a jelenlegi pécsi egyetemi könyvtár alapja, ma ennek a különgyűjteménye.

Esterházy Károly gróf (1725–1799) egri püspök könyvtára. Esterházy a római Collegium Germanicum et Hungaricum-ban végezte tanulmányait, s mint művelt egyházi ember előbb váci, majd egri püspök lett. Ő építtette az egri Liceumot, amelyhez csillagvizsgálót is csatolt, s az iskolát egyetemmé szeretne volna fejleszteni. A Liceumban, illetve a leendő egyetemen folyó oktatás és tanítás segítésére terjedelmes könyvtárat gyűjtött az 1780-as évek elejétől. A gyűjteményt a Liceumban állította fel, és 1793-ban nyitotta meg a kb. 16 000 kötetes állományt a közönség számára is, majd végrendeletében a Liceumra hagyta. Az Esterházy-könyvtár szinte teljesen külföldi munkákból állt (a magyar tudományos irodalom szegénysége miatt ezekre lett volna szüksége a tervezett egyetemnek), csekély hányada (1–2%-a) volt csak magyar könyv. A kevés számú régi könyv és kézirat közt nagy értékek is vannak (pl. Temesvári Pelbárt műveinek 1489, 1504, 1520-i kiadása, vagy a híres Dante-kódex 1417-ből). Ma eredeti formájában az egri Pedagógiai Főiskola épületében található.

Batthyány Ignác gróf (1741–1798) erdélyi püspök hozta létre és 1798-ban nyilvánossá tette a gyulafehérvári Batthyaneumot. Rendkívül értékes magángyűjteménye volt a kornak, értéke Széchényi Ferenc könyvtáráéval vetekedett. Tulajdonosa Rómában, majd itthon – főként a szekularizált egyházi könyvanyagból való vásárlások révén – gyűjtötte; utóbb (1786) megvásárolta Migazzi Kristóf bíboros, egykori váci püspök gazdag könyvtárát is. A korabeli főpapok közül ő gyűjtötte össze a legtöbb magyar idodalmi

ritkaságot. Legértékesebb darabjai, részei: a Codex Aureus (9. század), az Esztergomi Missale (1377), kb. 550 ősnymtatvány és egyéb régi könyvek (aldinák, elzevirek, Plantin- és Bodoni-kiadványok stb.), 600 kiadásból álló bibliagyűjtemény, kb. 200 régi magyar könyv, 765 kötet kézirat (273 db a mohácsi vész előttről, köztük olyan fontos régi magyar nyelvemlékek, mint a Gyulafehérvári Glosszák, a Döbrentei- és Batthyány-kódex) stb.

Patachich Ádám (1717–1784) kalocsai érsek könyvtára. Patachich ugyancsak külföldön, Rómában szerezte műveltségét. Előbb mint nagyváradi püspök alapított 15 000 kötetes könyvtárat, majd mint kalocsai érsek – magánkönyvtárát egyesítve a székesegyház és káptalan könyvtárával – 1784-ben nyitotta meg az érseki könyvtárat. Értékes a könyvtár régi kéziratgyűjteménye (pl. Kalocsai kódex), sok ősnymtatványa (pl. Cicero: De oratore, Velence 1470) és az újabb jogi, teológiai, egyháztörténeti és természettudományi munkák.

Számos főpap gyűjtött és alapított még könyvtárat a 18. században, s e gyűjtemények állománya ma is fontos forrásanyag a történeti jellegű kutatások számára. Pl. gróf Batthyány József esztergomi érsek, Padányi Biró Márton és Koller Ignác veszprémi, Zerdahelyi Gábor besztercebányai, gróf Erdődy László Ádám nyitrai, gróf Herzan Ferenc szombathelyi püspök stb.

Főúri könyvtárak

A magyar irodalom gyűjtése terén emelkedett ki a péceli Ráday-könyvtár, bár egészében ez is enciklopedikus jellegű gyűjtemény volt. A Ráday-családban Ráday Pál, II. Rákóczi Ferenc egykori titkára kezdte a nemzeti szellemű könyvgyűjtést, majd fia Ráday Gedeon (1713–1792) még intenzívebben folytatta s kb. 12 000 kötetes könyvtárat hozott létre. Kapcsolatban állt külföldi antikváriusokkal, pesti könyvkereskedőkkel, de a kortárs magyar írók (pl. Kazinczy, Bod Péter) is kutatták, vásárolták számára az értékes régi és korabeli magyar könyveket. Gazdagon képviselve volt a Ráday-könyvtárban az újabb külföldi irodalom is: német, francia, olasz, spanyol és lengyel írók művei. Ráday Gedeonnak mint irodalom- és tudománypártoló főurnak, szervezőnek, mecénásnak és írónak jelentékeny szerepe volt a megújuló magyar irodalmi életben a felvilágosodás kezdeti időszakában. Ebben a tevékenységében könyvtára is segítette, a könyvtár fontos orgánuma volt a korabeli irodalmi és tudományos életnek. Gazdag anyagát számos író, tanár, pap használta; azon magánkönyvtárak közé tartozott, amelyek közösségi, társadalmi funkciót is betöltöttek. A Ráday-könyvtár későbbi sorsa jól mutatja, hogy azok a nagy magánkönyvtárak, amelyek nem kerültek köztulajdonba, a 19. században megálltak a fejlődésben. Ez történt Ráday Gedeon halála, 1792 után a könyvtárral. Az utódok nem fejlesztették tovább, hamarosan eladására gondoltak, de erre

csak a 19. század második felében került sor. Addig a könyvtár használaton kívül állt a péceli kastélyban, állománya nemhogy gyarapodott volna, inkább csökkent. 1861-ben vásárolta meg országos gyűjtés révén a református egyház. 1862-ben áthelyezték Pestre, s jelenleg is itt működik, mint a Dunamelléki Református Egyházkerület könyvtára.

Ráday Gedeonnál is nagyobb és magyar könyvekben is gazdagabb könyvtárat gyűjtött Széchenyi Ferenc gróf (1754–1820). Katonai pályára készült és a bécsi Theresianumban tanult és nevelkedett, ahol Michael Denisnek, az udvari könyvtár igazgatójának előadásait is hallgatta. Hazatérve a közéleti pályán magas tisztségeket ért el. 1787-ben külföldi tanulmányutra ment s ekkor ismerkedett meg a német és angol könyvtárakkal, majd itthon ő maga is elkezdte a könyvgyűjtést. Eleinte minden tárgykört és külföldi munkákat is gyűjtött, 1795 után a nemesi-nemzeti mozgalom és a felvilágosodás nemzeti programja szellemében, Kovachich Márton György biztatására tért át a hungarica-gyűjtésre, és igyekezett a teljes magyar és magyarvonatkozású könyvtermést megszerezni magának. Ez ügyben ő is széles körű levelezést folytatott, könyvkereskedőket és könyvügynököket vett igénybe gyűjteménye gyarapítására, írók és tudósok is segítségére voltak, de leginkább Kovachich. Magyar könyveit és kéziratait a nagycenki kastélyban, a külföldi könyvanyagot Sopronban helyezte el. A nyilvánosság elől Széchenyi sem zárkózott el: írók, tudósok kutathattak gyűjteménye anyagában; 1799-től kiadta és szétküldte könyvtára nyomtatott katalógusát; végül 1802-ben átadta magyar könyvtárát a teljes nyilvánosságnak: felajánlotta a nemzetnek kb. 15 000 kötetes cenki könyvgyűjteményét, 2000 kéziratát, térképeit, metszeteit és érmeit, s ezzel megalapította a Magyar Nemzeti Muzeumot és vele együtt a Magyar Nemzeti Könyvtárat. (1818-ban soproni külföldi könyvtárát is a nemzeti könyvtárnak adományozta.)

Másik 19. századi nagy közkönyvtárunk, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára is magánalapítás révén jött létre. 1826-ban Teleki József gróf (1790–1855), az Akadémia későbbi elnöke ajánlotta fel e célra a család könyvtárát. A Teleki-könyvtár is 18. századi eredetű főuri magángyűjtemény. Az Akadémiai könyvtár-alapító Teleki József nagatyja, ugyancsak Teleki József (1738–1796) koronaőr vetette meg a gyűjtemény alapját. Az ő nevelője a tudós Bod Péter szintén könyvgyűjtő volt. Teleki svájci, hollandiai, német-, francia- és olaszországi utjain már jelentékeny könyvanyagot vásárolt, majd egykori titkára, Cornides Dániel hires egyetemi tanár halála (1787) után megvette az ő könyvtárát is. A könyvtárat fia Teleki László (1764–1821) tovább gyarapította, s e mintegy 30 000 kötetes családi könyvtárat ajánlotta fel az ifjabb Teleki József a család nevében a Magyar Tudományos Akadémiának.

Pesten kívül nem egy vidéki közkönyvtárnak az alapjául is 18. századi eredetű főuri magánkönyvtár szolgált.

Báró Bruckenthal Sámuel (1721–1803) erdélyi szász politikus, Erdély főkormányzója, értékes könyvgyűjteményét és egyéb muzeális tár-

gyait a nagyszebeni Bruckenthal-muzeum és könyvtár alapítására rendelte végrendeletében.

Teleki Sámuel gróf (1739-1822) erdélyi udvari kancellár kb. 40 000 kötetes marosvásárhelyi könyvtára, a híres Teleki Téka, mint családi hitbizomány a 19. században szintén nyilvános könyvtárként működött Marosvásárhelyen, felesége Bethlen Zsuzsanna értékes magyar könyvtárával együtt. Teleki fiatalon, 20 éves korában kezdte a könyvgyűjtést svájci, hollandiai, franciaországi és ausztriai hosszabb tanulmányutján, s egész életén át nagy összegeket költött könyvekre. Gyűjteménye legkiemelkedőbb darabja egy Corvin-kódex volt, de kb. 20 ősnymotatvánnyal és 300 ritka nyomtatvánnyal is rendelkezett. 1799-ben emeltette Marosvásárhelyen a könyvtár épületét, és 1801-ben szállíttatta ide gyűjteményét Bécsből. 1796 és 1819 közt kiadta a könyvtár katalógusát.

Értékes gyűjteményt alapított Keszthelyen gróf Festetics György (1755-1819) haladó gondolkozású főúr, a magyar irodalom és a tudományok pártolója. Ő hozta létre 1798-ban Európa első mezőgazdasági főiskoláját, a híres Georgicont, folytatta nagyatyja és atyja könyvgyűjtését, s 1810 és 1812 között szép neoklasszikus épületet építtetett 8000 kötetes könyvtára számára. Az állomány egyrészt igen becses magyar irodalom- és könyvtörténeti jelentőségű anyagból (pl. Festetics- és Keszthelyi-kódex; régi magyar könyvek, köztük számos unikum) és természettudományi munkákból (pl. Regiomontanus 15. századi budai naptára) állt, másrészt gyakorlati értékű mezőgazdasági szakkönyvekből, elsősorban a Georgicon tanárai számára.

Volt már róla szó, hogy a felvilágosodás hatására keletkeztek nálunk olyan magángyűjtemények is, amelyek csupa külföldi könyvből álltak. Ilyen volt pl. gróf Csáky Istvánnak és feleségének, gróf Erdődy Juliánnak homonnai gyűjteménye. Kb. 5000 francia aufklärista munka képezte a könyvtár állományát. A könyvtár anyaga később az aradi városi könyvtárba került.

Annak a folyamatnak, hogy magánkönyvtárakból közkönyvtárak alakulnak, vagy magánkönyvtárak már meglevő közkönyvtárak állományába, tulajdonába kerülnek, a 19. században is gyakran tanui lehetünk. Számos olyan esettel is találkozunk azonban, hogy értékes magánkönyvtárak továbbra is családi tulajdonban maradnak, de az áldozatos alapító után nincsenek olyan utódok, akik a gyűjtemény gyarapítását fontosnak tartanák, esetleg anyagi erők hiányában, vagy a megszorított kiadványtermés miatt nem vállalkozhatnak a további fejlesztésre. Értékes gyűjtemények állnak meg így a fejlődésben, vagy még rosszabb esetben szétszóródnak, elkallódnak, esetleg árverés útján külföldre kerülnek, mivel az állam vagy a városok nem hozzák meg azt az áldozatot, hogy e gyűjteményeket megvásárolják. Ez lett Apponyi Antal György gróf 20 000 kötetet meghaladó 1774-ben alapított könyvtárának is a sorsa. Fia Pozsony városának ajánlotta fel, de ott nem került felállításra. Hosszu ideig állt a család nagyapponyi kastélyában, míg végül legértékesebb részét 1892-ben London-

ban elérverezték. Reviczky Károly Imre gróf (1736-1793) mint császári miniszter és diplomata külföldi szolgálata során (Konstantinápoly, Varsó, Berlin, Baden, London) görög és latin klasszikusok első kiadászaiból állított össze hallatlan értékű gyűjteményt. Könyvtára már a 18. század végén egy angol lord tulajdonába került, majd tőle a 19. század végén egy manchesteri közkönyvtárba.

B) A 19. századi és 20. század eleji magánkönyvtárak

A 18. század főúri és főpapi magángyűjtői mellett a század második felében alacsonyabb társadalmi rangú emberek is bekapcsolódnak a könyvgyűjtésbe: köznemesek, tudósok, írók, papok (pl. Bod Péter, Cornides Dániel, Pétzeli József, Sinai Miklós, Kisfaludy Sándor, Kazinczy Ferenc, Batsányi János stb.) s e gyűjtők száma a 19. században, különösen a század második felében erősen megszaporodik. Az ő könyvtáraik már nem enciklopedikus gyűjtemények. A 18. századi főúri és főpapi magánkönyvtárakhoz hasonló nagyságu gyűjteménye már kevés gyűjtőnek van. Rendkívül változatos azonban az érdeklődés iránya: a legkülönbözőbb tárgyú bibliofil gyűjtemények jönnek létre. Itt is megfigyelhető a gyűjtőkör, profil tekintetében valami olyanfajta specializálódás, mint a közkönyvtáraknál. A gyűjtők egyrésze pl. a saját szakmájának megfelelő tárgyú szakgyűjteményt állít össze, de a sokirányú érdeklődés a legkülönbözőbb fajta magánkönyvtárakat eredményezi. Most is van aki hungaricákat, incunabulumokat gyűjt, de van aki egyetlen író műveit vagy azoknak csak az első kiadásait, esetleg egy-egy időszak iróinak, sőt kizárólag a kor költőinek első kiadásait, más valaki csak unicumokat, ismét más híres nyomdák termékeit, vagy egy-egy helyre vonatkozó könyvanyagot, akad olyan, aki szakácskönyveket, bizonyos fajta kötéseket, újból más röplapokat, és megjelenik a század végén a bibliofil gyűjtőnek az a típusa is, aki a munkásmozgalom kiadványait igyekszik minél nagyobb teljességben megszerezni. A 19. század során is számos magángyűjtemény kerül be a közkönyvtárakba. Szóltunk azonban róla, hogy - a feudális könyvtári kultúra hagyományaként és továbbéléseként - Magyarországon a magán- és közkönyvtárak aránya számszerűen éppen fordítottja annak, mint a fejlett polgári országokban még a 19. század végén is. A magángyűjteményeknek, amelyek a tulajdonoson és hozzátartozóikon kívül mások számára általában zárt gyűjtemények, tul. nagy a súlyuk a közkönyvtárakhoz képest. Az idézett 1885-i statisztika szerint az országban 964 magánkönyvtár van 2 282 601 kötettel és 1004 közkönyvtár 3 298 236 kötettel. Az országban bárhol fellelhető könyvállománynak tehát csupán 59%-a van közkönyvtárakban, 41%-a magángyűjtők tulajdona. Ha figyelembe vesszük, hogy a közkönyvtári anyag jelentős százaléka is "holt anyag", amelyet nagyon kevesen használnak,

valóban joggal lehet megállapítani, hogy közkönyvtáraink társadalmi jelentősége nem kielégítő.

A nagyszámu 19. századi magánkönyvtárból néhány jelentékenyebbet emelünk ki csupán a gyűjtés jellegének érzékeltetésére.

A század első felének három jelentős gyűjtője volt Jankovich Miklós, Horvát István és Nagy István.

Jankovich Miklós (1775-1846) régész, bibliográfus és művelődés-történész volt, s gazdag földbirtokos. Könyvtárát, amely 30 000 kötetnyi könyvből (értékes régi magyar könyvanyag, incunabulumok, ritkaságok stb.), több kódexből és egyéb értékes kéziratokból, valamint több ezer oklevélből állt, az 1832-36-i országgyűlés az Országos Széchényi Könyvtár részére vásárolta meg muzeális gyűjteményeivel együtt. Így került a nemzeti könyvtárba pl. a két első Corvina is más ritkaságokkal. Élete hátralevő részében is létrehozott egy kisebb gyűjteményt, amelynek egy része örököseitől az Akadémiai könyvtárba került, másik részét pedig elárverezték s így szétszóródott.

Nemzeti könyvtárunk másik jelentékeny gyarapodása a 19. század első felében Horvát István (1784-1846) könyvtárának megvásárlása révén történt. A jeles történész, egyetemi tanár 1823 és 1846 közt a nemzeti könyvtár vezetője volt. 30 000 nyomtatott művet és majdnem 1000 kéziratot tartalmazó gyűjteménye változatosságban elmaradt a Jankovich-könyvtár mögött, de hungaricákban felülmuta azt. 1846-ban vásárolták meg a Széchényi Könyvtár számára, s e két gyűjtemény megszerzése teljesebbé tette annak nemzeti vonatkozású könyv- és kéziratállományát.

A 19. század első felének harmadik fontos gyűjteménye, Nagy István (1800-1863) könyvtára szétszóródott. A kb. 13 000 kötet könyvből, kéziratból, oklevélből álló könyvtárat az örökösök 1869-ben a lipcsei List és Franke antikváriumnak adták el. A legnagyobb ritkaságok innen a British Museumba kerültek, a magyar vonatkozású kéziratanyagot pedig a nemzeti könyvtár vásárolta vissza külföldről.

A 19. század második feléből ugyancsak három fontos hungarica-gyűjteményt emelünk ki: Apponyi Sándor, Todoreszku Gyula és Ráth György könyvtárát.

Apponyi Sándor gróf (1844-1924) hosszú ideig teljesített diplomáciai szolgálatot mint követségi titkár Londonban és Párizsban, ahol atyja ugyanakkor követ volt. Itteni aukciókon, antikváriusoktól és magángyűjtőktől olyan könyvtárat vásárolt össze, amelynek anyagához elsősorban külföldön lehetett hozzájutni: külföldi szerzők magyar vonatkozású műveit. A gyűjtést itthon is folytatta, majd számos ritkaságot és nagyértékű kötetet tartalmazó könyvtárának katalógusát ő maga készítette el és adta ki németül és magyarul: *Hungarica*. München 1903-25. I-IV. köt. A könyvtárat még életében az Országos Széchényi Könyvtárnak ajándékozta, ahol Bibliotheca Hungarica Apponyiana néven ma is különgyűjteményként kezelik.

Ugyancsak a Széchényi Könyvtárba került Todoreszku Gyula (1866-1919) földbirtokos könyvtára. Ő egész életén át régi magyar könyvanyagot

gyűjtött; 1251 régi magyar könyve közt 54 unicum található. Birtokába került 44 értékes ősnymtatvány és 26 kézirat is. Mint görögkeleti vallásu embert, nagyon érdekelték a régi cirillbetűs nyomtatványok: 83-at szerzett meg gyűjteménye számára. Könyvtára értékét növeli, hogy könyveit híres korabeli magyar és európai könyvkötőművészekkel köttette be.

A Todoreshku-gyűjteményt a tulajdonos halála után felesége, Horváth Aranka adta át a nemzeti könyvtárnak mint örök letétet.

A harmadik említett gyűjtemény is közkönyvtárba került, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába. Tulajdonosa Ráth György (1829-1904) táblai tanácselnök, főrendiházi tag. Gyűjtése irányát többször változtatta; eleinte latin klasszikus írók első kiadásait gyűjtötte, utóbb aldinákat, majd magyar történeti forrásmunkákat szép kiadásban és végül régi magyar nyomtatványokat. (Amikor újabb irányu gyűjtést kezdett, előbbi könyvtárát eladta.) 2363 műből (ebből 52 unicum) álló RMK-gyűjteményét, amelynek nagy részét szépen beköttette, 1895-ben adta át az Akadémiai könyvtárnak, amely ma is különgyűjteményként kezeli.

Az Apponyi-, Todoreshku- és Ráth-gyűjtemény nagyértékű, tudománytörténeti szempontból is fontos magánkönyvtárak voltak, de régi típusu gyűjtemények, amilyenekkel a 18. század óta számos esetben találkozunk. Gyűjtőik érdeklődése nem újszerű. Mellettük a 19. század közepétől mind nagyobb számban bukkannak fel olyan bibliofilek, akiket az újabb, polgárosodó irodalom érdekel.

Szűry Dénes (1849-1909) irodalomtörténész, esztéta pl. az 1767 és 1867 között megjelent magyar szépirodalmi művek első kiadásait gyűjtötte. A gyűjteményt (kb. 3000 kötet) halála után a Fővárosi Könyvtár vásárolta meg.

Horánszky Lajos (1875-1939) irodalomtörténész a Bessenyei fellépésétől Mikszáth haláláig, az 1772-től 1910-ig megjelent első kiadásokat gyűjtötte, de ő csak eredeti borítású vagy kötésű és teljesen hibátlan példányokat szerzett meg.

Elischer Boldizsár budapesti ügyvédet egyedül Goethe művei érdekelték. 4100 darabból álló gyűjteménye, amely 44 eredeti Goethe-kéziratot is tartalmazott, az Akadémia könyvtárába került.

Kifejezetten polgári érdeklődésről tanuskodik Ballagi Géza jogakadémiai tanár kb. 10 000 darabból álló híres magyar politikai röpiratgyűjteménye. (A Fővárosi Könyvtár tulajdonában.)

A magyarországi társadalmi tagozódás és a különböző politikai erők törekvései tükröződnek a magánkönyvtárak megoszlásában is. A 19. század vége felé haladva egyre több a polgári jellegű magángyűjtemény a régi típusu magánkönyvtárak mellett, s a 20. század elején van már néhány olyan gyűjtő is, akik a szocialista irodalom termékeit gyűjtik. Szabó Ervin 1916-ban a Könyvtári Szemlében "Néhány szó a magyar szocialista könyvbarátságról" címmel cikket ír a magyar szocialista könyvkedvelésről és a szocialista kiadványok gyűjtésének fontosságáról. Krejcsi Rezső, Pap Dávid ügyvéd, és a saját magánkönyvtárát említi itt, mint korabeli magyar

szocialista gyűjteményeket. E magánkönyvtárak uttörő jelentőségét csak fokozza, hogy a közkönyvtárak e kiadványok gyűjtésére alig fordítottak gondot.

Krejcsi Rezső (1859–1928) mint jogász a budapesti Kereskedelmi és Iparkamara titkára volt. Szocialista, marxista nézeteket vallott, és főként munkásvédelmi kérdésekkel foglalkozott. Az 1919-es Tanácsköztársaság idején előbb a munkásmozgalmi muzeum szervezésével bízták meg, majd prágai követ lett, később Bécsben teljesített diplomáciai szolgálatot. 35 éves gyűjtőmunkával állította össze első kiadásokból álló munkásmozgalmi, szocialista, marxista könyv- és brossuragyűjteményét. Birtokában voltak Marx, Engels, Lenin, Lasalle stb. műveinek első kiadásai is, és számos magyarországi szocialista kiadvány. Könyvtára a moszkvai Marx-Engels-Intézetbe került.

Szabó Ervin 5000 kötetből álló saját szocialista gyűjteménye halála után, 1918-ban a Fővárosi Könyvtár tulajdonába ment át. Gazdagon felölelte a marxizmus klasszikusainak kiadásait (pl. a Kommunista kiáltvány több kiadását, Marx Tőkéjének első kiadását 1867-ből stb.), számos hazai és külföldi, szocialista és haladó folyóiratot és sorozatot, az utópista szocialisták munkáit, szocialista szellemű szépirodalmi kiadványokat stb.; a kortárs hazai és külföldi szerzők művei között több a dedikált példány. Szabó Ervin hagyatékával a Fővárosi Könyvtár társadalomtudományi, munkásmozgalmi anyaga jelentékenyen gyarapodott, olyan munkák is oda-kerültek, amelyeket mint nyilvános intézmény igazgatója nem szerezhett meg a könyvtár számára a beszerzési politikáját ért támadások miatt.

E vázlatos áttekintésből is kitűnt, hogy jelentékeny magánkönyvtáraink legtöbbje a 19. század második felében és a 20. század elején is közkönyvtárak tulajdonába került. Ez a tény magyar viszonylatban nemcsak azért fontos, mivel e könyvtárak anyaga így nem kallódott el, mint számos más magánkönyvtárunké, hanem azért is, mert nagy könyvtáraink e gyűjtemények anyaga révén jutottak hozzá olyan munkákhoz, amelyeket különben nem tudtak volna megszerezni.

Közkönyvtárak

A magyar közkönyvtárügy kezdetei

Már a magánkönyvtárak számbavétele során kitűnt, hogy a felvilágosodásnak milyen jelentékeny a hatása könyvtári viszonyainkra általában, de különösen abban a tekintetben, hogy ekkor veszi kezdetét közkönyvtáraink komolyabb ütemű fejlődése. Ekkortól kezdve kerülnek magánkönyvtáraink mind nagyobb számban köztulajdonba és lesznek nyilvános könyvtárakká. E magánkönyvtárak anyaga elsősorban tudományos könyvtárak ki-fejlesztésére volt alkalmas, de megindult a 18. század végén és a 19. szá-

zad elején valamelyes fejlődés - s ez a 19. században vált lényegesebbé és szélesebb körűvé - a szakkönyvtárak, a közművelődési könyvtárak és az iskolai könyvtárak vonatkozásában is.

A magyar könyvtártörténetnek ezt az új polgárosodó korszakát négy, a könyvtárak szempontjából is fontos esemény nyitja meg:

1. a jezsuita rend, majd számos más szerzetesrend feloszlata, a szekularizáció 1773-ban illetve 1781-ben;

2. a nagyszombati egyetem és vele együtt az egyetemi könyvtár átköltöztetése Budára 1777-ben;

3. a Ratio Educationis, a magyar iskolaügyet új szellemben szabályozó rendelkezés kibocsátása 1777-ben;

4. a magyar nemzeti könyvtár megalapítása 1802-ben.

A szekularizáció Magyarországon 134 rendház és zárda feloszlátását jelentette. Ezek könyvtárát, könyvanyagát is zárolták, majd a Budára került egyetemi könyvtár, továbbá a különböző királyi akadémiák (a gimnáziumokra épülő iskolatípus) könyvtárai gyarapítására fordították és ami ezentul fennmaradt, átadták könyvvvel nem rendelkező vidéki papoknak, illetve elárverezték. Így sok könyv került később nyilvánossá vált magán-könyvtárakba és a könyvkereskedők tulajdonába is. Persze közben nagyértékű könyvek elkallódtak, elpusztultak, de az akció egészében véve a könyvtárügy szempontjából igen fontos eredménnyel járt: a zárt egyházi gyűjtemények nagyértékű anyagának zöme mégiscsak bekerült az ország szellemi vérkeringésébe.

A nagyszombati egyetem könyvtárának Budára költöztetése 1777-ben történt Mária Terézia intézkedése folytán. A könyvanyagot 1778 augusztusában felállították a budai várban és megnyitották a közönségnek. (1783: áthelyezése Pestre, 1786: újbóli megnyitása.) Az Egyetemi Könyvtár ezzel az ország szellemi, kulturális központjába került a félreeső Nagyszombatból és az egykori jezsuita egyetem könyvtárából az ország első állami, modern értelemben vett közkönyvtárává vált.

A Ratio Educationis (1777) célja elsősorban az iskolaügy szabályozása, korszerűsítése volt. Az iskolák feladatául azt tűzte ki, hogy a felvilágosult abszolutista állam részére megfelelő hivatalnokai, tisztviselői karta képezzenek, s így olyan új reális tárgyak oktatását (magyar földrajz, történelem, az ország növény- és állatvilága stb.) is előírta, amelyekre a tanulóknak későbbi közéleti, gazdasági pályájukon szükségük volt. E világi jellegű tudományágak minél hatékonyabb oktatása végett a felsőbb iskolák (egyetem, királyi akadémiák) könyvtárainak állományáról, gyarapításáról is rendelkezett. Ebben a szellemben keletkezett, illetve fejlődött tovább pl. a kolozsvári (1774), a kassai (1778) és a nagyváradi (1780-as évek vége) jogakadémia könyvtára.

A fenti három intézkedés állami, királyi rendelkezés eredménye volt.

Nemzeti könyvtárunk alapítása 1802-ben Széchényi Ferenc magánkezdeményezése révén történt, de e kezdeményezés fontos társadalmi szükségletet elégített ki és megindított egy folyamatot, amely a társadalom minden olyan rétegére kiterjedt, amely szíven viselte a nemzeti kultúra fejlődésének ügyét. A haladó rétegekben és személyekben tudatosította a közkönyvtár kulturális jelentőségét. E tudatosodásnak konkrét megnyilvánulásai voltak azok a könyvadományok, amelyeket a legkülönbözőbb rendű és rangu emberek juttattak el a Széchényi Könyvtárnak, kezdve Kindi Mátyás pesti szücs-mester néhánykötetes ajándékával 1803-ban s a tárgyaló korszakban befejezve gróf Apponyi Sándor és Todoreszku Gyula nagyértékű könyvtárával. Széchényi cselekedete aztán más közkönyvtárak alapításánál is biztató példa volt s így egyik fontos kezdeményezés a magyar közkönyvtárügy fejlődésében.

Ezek az események indították tehát meg azt a folyamatot, melynek során a hazai könyvtári kultúra jelentékenyen polgárosodott, Magyarországon is létrejöttek a polgári könyvtárügyet jellemző összes könyvtár típusok.

A magyar nemzeti könyvtár: az Országos Széchényi Könyvtár

Széchényi Ferenc 1802-i adománya révén létrejött Magyarországon is - európai viszonylatban is az elsők közt - a nemzeti könyvtár. Széchényi nagycenki könyvtára, amelyet először adott át a köznek, magyar vagy magyar vonatkozású anyagot tartalmazott, és 11 884 nyomtatványból (kb. 15 000 kötetben), 1152 kéziratból (kb. 2 000 kötetben) és tetemes nagyságú térképgyűjteményből állt. Széchényi alapítványát a király hamarosan jóváhagyta, majd 1808-ban az országgyűlés is törvénybe iktatta. 1803-ban József nádor Miller Jakab Ferdinándot nevezte ki első igazgatónak, aki 1812-ig állt az intézmény élén, őt korszakunkban a következő igazgatók követték: Horváth István (1812-1846), Mátray Gábor (1846-1875), Fraknói Vilmos (1875-1879), Majláth Béla (1879-1893), Szinnyi József (1893-1894), Fejérfarkas László (1894-től). Szinte valamennyien jelentékeny tudósok, akik - többnyire - tudományos tevékenységük és egyéb tudományos állásuk mellett irányították a nemzeti könyvtár munkáját.

Széchényi nagycenki gyűjteményét 1803-ban szállították Pestre, és a pálos-kolostorban (mai központi papnevelde) állították fel és nyitották meg a közönségnek. A könyvtár a 19. század első felében folytonosan elhelyezési problémákkal küszködött, s ez erősen akadályozta működését. Már az 1800-as években kétszer el kellett hagynia Pestet a napoleoni háborúk miatt: 1805-ben Temesvárra, 1809-ben pedig Nagyváradra menekítették az állomány becsesebb részét. Közben pesti szálláshelye is megváltozott, 1806-ban a pálosoktól az egyetem épületébe (mai jogi kar) vitték át. Innen 1817-ben a mai Múzeum-kertben álló korabeli épületekbe költözött át, majd

1838-ban a nagy pesti árvíz elől nagy része a Ludovikába. Csak 1847 tavaszán került vissza a Múzeum-kerítbe, most már az új, 1837 óta felépült palotájába, ahol azóta is együtt van a Nemzeti Múzeum különböző gyűjteményeivel. A számos kényszerű költözés természetesen akadályozta, sőt egy-egy időre teljesen megbénította a könyvtár tervszerű gyarapítását, állománya korszerű elrendezését és feldolgozását, s az olvasók, kutatók munkáját is.

Pedig időközben az eredeti cenki gyűjtemény értékes újabb állományrészekkel gyarapodott. A gyarapodás 3 főforrása a kötelespéldányszolgáltatás, a magánosok ajándékai és a vásárlás volt. Az első kötelespéldányrendeletet, amely kötelezte a nyomdákat, hogy a nemzeti könyvtár számára folyamatosan küldjék meg kiadványaikat, 1804-ben bocsátotta ki a Helytartótanács. 1813-ban és 1823-ban újabb rendelet szabályozta a könyvtár jogát kötelespéldányokra, majd az 1848-i országgyűlés törvénybe iktatta az addig csak rendeletileg biztosított jogot. Ilyen módon, legalábbis elvileg, a Széchényi Könyvtár minden fontos magyarországi nyomtatvány birtokába jutott, a nyomdák azonban sok esetben nem tettek eleget kötelességüknek. Ezért került sor 1897-ben szigorú szankciókat tartalmazó új kötelespéldánytörvény kibocsátására s ennek eredményeként ugrásszerűen megszaporodott a könyvtár modern magyar kiadványanyaga.

Nagyon értékes régi könyvekkel, kéziratokkal, de újabb munkákkal is gyarapították nemzeti könyvtárunkat azok az ajándékok és vásárlások, amelyek révén elsősorban kiváló bibliofil-gyűjtők magángyűjteményei birtokába jutott a könyvtár. A nemzeti kultúra fejlődését támogató hazafiak, írók, tudósok különösen a 19. század első felében, de azután is, számos adományt juttattak a könyvtárnak; és eleinte inkább a Széchényi-család alapítványából, az 1870-es évektől kezdve azonban főleg állami dotációból vásárlás révén is nagy értékeket szerzett meg: pl. 1808 - Éder József kéziratai, 1809 - Kovachich Márton György gyűjteménye, 1810 - Szirmay Antal kézirat-gyűjteménye, 1813 - a Pray-kódex (benne a Halotti Beszéd), 1818 - Széchényi Ferenc soproni idegen nyelvű könyvtára, 1832 - Jankovich Miklós könyvtára, 1835 - gr. Illésházy István gyűjteménye, 1846 - Horváth István könyvtára, 1851 - Batsányi János könyvtára, 1866 - gr. Sándor Mór könyvtára és Kölcsey Ferenc hagyatéka, 1869 - négy Corvina a török szultántól, 1874 - Vörös Antal könyvtára, 1891 - két Corvina, 1894 - Kossuth Lajos könyvtára, 1897 - Kisfaludy Sándor könyvtára, 1919 - Todoroszku Gyula könyvtára, 1925 - gr. Apponyi Sándor könyvtára és még nagyon sok könyvtár, kézirat- és oklevélgyűjtemény.

A könyvtár alapításának 100. évfordulóján, 1902-ben az állomány nagysága: 357 000 kötet nyomtatvány (ebből kb. 1100 ösnyomtatvány), 15 000 kötet kézirat (ebből 400 kódex), 3900 hazai hirlap (20 540 évfolyam), 45 000 db levéltári irat. A személyzet összlétszáma ugyanekkor 25 fő, máglehetősen alacsony a nagy állományhoz képest.

Az erősen gyarapodó könyvtár rendezése és feldolgozása a század első felében a sok helyváltoztatás miatt, később pedig a nem elégséges

Állami dotáció s ebből adódóan a személyzet alacsony létszáma miatt nem lehetett kielégítő. A nagyobb mérvű rendezési munkák 1859-ben kezdődtek el, legelőször a kéziratgyűjteményt dolgozták fel az 1860-as évek elején. 1866-ban majdnem 30 évi szünet után megnyílt a 80 férőhelyes olvasóterem, ahol mindjárt az első évben kb. 14 000 olvasó 31 000 munkát használt. Az egész könyvtárat átfogó rendezés és feldolgozás 1869-ben indult meg, miután 1868-ban Eötvös József miniszter, aki a 19. században azon kevés magyar politikus közé tartozott, akik a könyvtárügyre is gondot fordítottak, 10 000 forintot biztosított e munkákra. A felállítást és feldolgozást a müncheni udvari könyvtár rendszere szerint 1875-ben fejezték be. (Eredetileg Michael Denis bécsi rendszere alapján volt felállítva.) 1884-ben a fővárosi nagykönyvtárak hirlapanyagából - Szinnyi József kezdeményezésére - különgyűjteményként hirlapkönyvtárat szerveztek.

A 19. század végére kialakult a könyvtár szervezete, négy osztályra tagolódtak a különböző állományrészek: 1. nyomtatványtár, 2. kéziratár, 3. levéltár (1926-ban áadták az Országos Levéltárnak), 4. hirlaptár. A négy osztály állományának nagysága és használata 1911-ben: 1. Nyomtatványtár: 273 149 kötet és 21 000 db aprónyomtatvány; kb. 30 000 fő és 70 000 kötet. 2. Kéziratár: 20 000 kötet és több ezer levél, analecta; kb. 350 fő és 1441 kézirat, 1412 levél, 668 analecta. 3. Levéltár: 100 000 db oklevél; kb. 300 fő és 90 000 db. 4. Hirlaptár: 5396 hazai hirlap (32 255 évfolyam); kb. 2600 fő, 600 hirlapkötet.

Nemzeti könyvtárunk története első 100 esztendejében jelentékenyen fejlődött tehát, bár nemzeti könyvtári funkcióit nem tudta maradéktalanul teljesíteni. A külföldi nemzeti könyvtárak - a fejlett polgári államokban - nemzeti jellegük mellett általános, egyetemes érdekek is voltak; gyűjtötték a külföldi irodalmat is olyanképpen, hogy minden szakterület alpművei: a lexikonok, enciklopédiák, bibliográfiák, a legfontosabb egyéb kézikönyvek, összefoglaló munkák és monografikus feldolgozások megtalálhatók legyenek a nemzeti könyvtár állományában, s itt is rendelkezésükre álljanak a kutatóknak. Ezzel tulajdonképpen az egyoldalúság, a provincializmus elkerülését biztosították. Széchényi Ferenc maga is hamarosan felismerte a csak magyar anyagból álló könyvtár (az első ajándékok is szinte csupa magyar könyvet tartalmaztak) esetében ezt a veszélyt. Amikor 1818-ban soproni külföldi művekből álló könyvtárát, amely terjedelemben megközelítette a magyart (kb. 9200 kötet könyv, 6000 db rézmetszet és térkép), a nemzeti könyvtárhoz csatolta, megszabta, hogy mint "segédkönyvtár" külön kezeltesse azzal a céllal, "hogy a nemzeti nyelv és irodalom, történelem és régiségtan művelőit az európai tudományosság kincseinek értékesítésére ösztönözve a nemzeti elfogultság és egyoldalúság veszélyeitől megóvjá."

A könyvtár későbbi vezetői azonban e téren nem mindig követik Széchényi intencióit, és így a magyar nemzeti könyvtár nem lett az ország olyan egyetemes összefoglaló könyvtára, mint a külföldiek. Ennek a leszűkítő állománygyarapító politikának - ahogy láttuk - persze anyagi okai is

voltak. A nemzeti könyvtár sem kapta meg az államtól azt a támogatást, amire szüksége lett volna átgondolt és tervszerű állománygyarapítás biztosításához, a külföldi fontos művek megszerzéséhez és olyan számú személyzet alkalmazásához, amelyet ennek az anyagnak a feldolgozása megkívánt volna.

A rossz ellátás következménye volt az is, hogy a könyvtár még nemzeti, hungarica gyűjtő funkcióját sem tudta teljes mértékben teljesíteni. A külföldi magyar vonatkozású anyagból jelentékeny számú kiadvány nem került be az állományba. Különösen Apponyi Sándor adományáig volt szegény a gyűjteménynek ez a rétege. A hazai anyagot a köteleespéldányok révén kisebb hiányokkal megkapta a könyvtár.

A nemzeti könyvtáraknak minden országban fontos feladatuk a nemzeti bibliográfia összeállítása és közzététele. Magyarországon a nemzeti könyvtárnak e téren is sok adóssága volt a legujabb időkig. A feladat elvégzésére a könyvtár hosszu ideig egyáltalán nem vállalkozott. Az 1711-ig terjedő RMK-bibliográfia Szabó Károly egyéni munkájának köszönhető; a folytatás lelkes könyvkereskedők (Petrik Géza, Kiszlingstein Sándor) érdeme. A Széchényi Könyvtár csak a 19. század legvégén kapcsolódott be e tevékenységbe, de azóta is csak nagy kihagyásokkal (néhol egész évtized hiányzik) végezte el ezt a munkát. Pedig a könyvtár feladata lett volna a beszolgáltatott kötelesepéldányok alapján a bibliográfia összeállítása.

A könyvtár fejlődésében e negatívumok és hiányosságok mellett nagy eredmények is vannak: a Széchényi Könyvtár volt az egyik első modern magyar közkönyvtár; állománya a magyar tárgy tudományos kutatás legfontosabb bázisa, olyan muzeális kincsekkel rendelkezik, amelyek bármely nemzeti könyvtárnak büszkeségei lehetnének; 1884-ben felállított hírlap-tára a modern történeti, irodalomtörténeti stb. kutatás fontos műhelye, hiányosságai ellenére is; 1876-ban a könyvtár indította meg a világ egyik legelső könyvtártudományi folyóiratát, a Magyar Könyvszemlét. Ez mind fontos, számottevő eredmény, de összegezéssül mégis le kell szögeznünk, hogy az alapító Széchényi Ferenc szándéka ellenére sem lett a magyar nemzeti könyvtár az ország egyetemes összefoglaló könyvtára és nemzeti jellegű feladatait sem teljesítette maradéktalanul.

Tudományos és Szakkönyvtárak

A) Tudományos könyvtárak

Nemzeti könyvtári funkciója mellett a Széchényi Könyvtár egyben tudományos könyvtár is: a nemzeti irodalom és történelem alapgyűjteménye elsősorban, de minden más tudományág nemzeti vonatkozásainak fő kutatási bázisa is. De ide sorolandók még a tudományegyetemi könyvtárak, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára, a különböző általános jellegű tudományos egyesületek könyvtárai, a nagy egyházi gyűjtemények (a kato-

likus egyházmegyei, szerzetesrendi könyvtárak, a protestáns kollégiumok, egyházkerületek könyvtárai stb.), és nem egy olyan városi könyvtár is, amely magángyűjteményből alakult. E városi könyvtárak ugyanis anyaguknál fogva elsősorban a tudományos, főként a történeti kutatást szolgálták és olyan anyagot, amely a szélesebb rétegek önképzését, szórakozását elégítette volna ki, csak a 19. század végén kezdtek egyes könyvtárak gyűjteni.

Tudománvegyetemi könyvtár négy működött Magyarországon a felvilágosodástól az 1. világháborúig terjedő időben: a budapesti, debreceni, kolozsvári és pozsonyi egyetem könyvtára. Közülük legjelentékenyebb állománnyal a budapesti egyetem nagymultu könyvtára rendelkezett, amely - a Széchényi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár mellett - egyike volt a legjelentékenyebb tudományos közkönyvtárainknak. A másik három e korszak vége felé, sőt legvégén jött létre: a kolozsvári 1872-ben, a pozsonyi 1915-ben, a debreceni pedig 1916-ban kezdte meg működését.

A budapesti egyetemi könyvtár eredetileg 1561-ben a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtáraként keletkezett. 1635-ben a Pázmány Péter alapította nagyszombati jezsuita egyetem könyvtára lett, s azóta folyamatosan mint egyetemi könyvtár működik. Gyűjtőköre az egyetemi oktatásnak megfelelően minden tudományára kiterjedt, de egyházi jellegéből adódóan a teológiai munkák és egyházi vonatkozású művek alkották állománya nagyobb részét. A jezsuita rend feloszlata után (1774) állami könyvtár lett, sőt hosszú ideig egyetlen állami nagy nyilvános könyvtárunk volt. Mária Terézia évi 500 forintot és az egyetemi nyomda jövedelmét rendelte gyarapítására, 1777-ben ugyancsak az ő rendeletére Budára került és megnyílt a királyi várban, majd 1784-ben II. József Pestre költöztette át a ferences rendház épületébe. Innen 1875-ben került mostani, Magyarországon elsőként könyvtári célra készült épületébe, amely 1873-75 közt készült el.

A Nagyszombathból Pest-Budára került állomány mintegy 20 000 kötetből állt, a feloszlott szerzetesrendek könyvtáraiból azonban - amelyeket elsősorban a könyvtár kapott meg - tetemesen gyarapodott és nagyértékű kódexekhez, kéziratokhoz és régi könyvekhez jutott. 1780-tól 1867-ig kötelespéldányokat kapott vásárlás és ajándékozás révén fontos tudós- és muzeális hagyatékok kerültek a tulajdonába: pl. 1787 - a Hevenesy- és Kaprinay- kézirategyűjtemény, 1786 - Pray György könyvtára, 1843 - Fejér György könyvtára, 1875 - Frank Ignác könyvtára (részben), 1877 - 12 Corvina és más középkori kéziratok a török szultán ajándékából, 1887 - Pauler Tivadar könyvtára stb. stb. Állományának nagysága és összetétele 1912 végén: kb. 500 000 kötet könyv, (ebből 970 ősnymtatvány, 1140 régi magyar könyv), 114 kódex és 3200 egyéb kézirat, továbbá metszetgyűjtemény, céhlevélgyűjtemény stb.

A könyvtár, bár érték bírálatok, a dualizmus korában egyetemi könyvtári funkciójának ellátása mellett mint általános tudományos könyvtár a hazai tudományos kutatás legfontosabb intézménye volt. A Széchényi Könyvtár elsősorban magyar könyveket gyűjtött, az Akadémiai Könyvtár, amely külföldi munkákkal is rendelkezett, meglehetősen zárt intézmény volt -

és állományának jórészét munkaerőhiány miatt nem tudta feldolgozni, így a kutatók nagy száma kereste fel a legtöbb és a legváltozatosabb szakterületekre tartozó külföldi könyveket beszerző könyvtárat.

Másik fontos budapesti nagy tudományos könyvtárunknak, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának alapítása 1826-ban történt: Teleki József későbbi első elnök vetette meg az alapját a család könyvtárának felajánlásával. Már az alapítólevél "a nevezett Társaságnak és a haza összes polgárainak használatára" rendeli, és a későbbiek során valóban általános gyűjtőkörű tudományos könyvtárrá fejlődik, bár nyilvánossága eléggé korlátozott. A Tudós Társaság 1831-ben kezdte meg működését, de a 30 000 kötetes Teleki gyűjteményt helyhiány miatt csak 1837-ben tudta átvenni. Közben a működő Akadémia önálló könyvgyűjtést is folytatott: cserekapcsolatokat létesített több külföldi akadémiaival, kötelezpéldányokat kapott (egy 1836-i királyi döntés és az 1840-i törvény alapján), vásárolt is könyveket s főként értékes adományokat, hagyatékokat kapott (pl. 1834 - Kresznerics Ferenc könyvtára, 1835 - Marczibányi István gyűjteménye. 1839 - Batthyány Gusztáv és Kázmér könyvtára, 1845 - Sándor István hagyatéka stb.). Az átvett Teleki Könyvtárat Toldy Ferenc főtitkár dolgozta fel egy írnok segítségével s 1844-ben nyílt meg a Trattner-Károlyi házban kb. 50 000 kötettel, külön felállítva a Teleki-gyűjtemény és az Akadémia által gyűjtött rész.

Az Akadémia tevékenységének szünetelése, illetve korlátozása a szabadságharc utáni abszolutizmus idején a könyvtár fejlődését is akadályozta. Ujabb fellendülés 1865 után következett, amikor a könyvtár az elkészült új palotában kapott megfelelő új elhelyezést, s ez az első világháborúig tartott. Erősen megszaporodott ez időben a könyvtár állománya: az 1897-i szigorubb kötelezpéldányrendelet életbelépése révén a magyar részé, a csereviszonyok fokozódása nyomán (1865-ben 100, 1910-ben 230 a cserepartnerek száma) és vásárlások után a külföldi, és számos értékes hagyatékkal gyarapodott ekkor is (Pulszky, Szilágyi Dániel, Katona Lajos, Ráth György, Kaufmann Dávid könyvtára stb.). A századforduló táján helyhiány mutatkozott már és a feldogozatlan művek száma is folyton nőtt, de a fejlődést mégiscsak a világháború kitörése szakította meg, amely megszüntette a külföldi cserekapcsolatok és vásárlások nagyrészét és lehetlenné tette hogy a könyvtár beszeresse az egyre gyarapodó tudományos irodalom fontos termékeit. A könyvtár állománya 1912-ben: 184 000 kötet könyv (ebből 357 ősnymtatvány), 20 000 kézirat (közte 431 keleti), kb. 10 000 okelvél.

Tudományos könyvtáraink létrejöttét vizsgálva is arra a megállapításra jutunk, hogy az állam elmaradt a magánosok áldozatkészsége mögött. Az egyetemi könyvtárat nagyrészt állami támogatásból tartotta fenn az egyetem, bár az egyetemi nyomda jövedelmét is erre fordította, de az Akadémia könyvtára - ahogy láttuk - magánalapítás volt, mint ahogy a nemzeti könyvtár is. Ugyancsak magángyűjtők értékes hagyatékaik képezték nagy tudományos könyvtáraink későbbi fontos gyarapodásainak jórészét.

E pesti nagy könyvtáralapításokat a vidéki magángyűjtők is követték, amikor könyvtáraikat városok, vármegyék tulajdonába adták. Volt már róla szó, hogy pl. báró Bruckenthal Sámuel 1803-ban Nagyszebenben létesített könyvtárat és muezumot. Balogh Sándor győri kanonok 1810-ben Győrött alapított könyvtárat. Festetics Lajos gróf 1816-ban Somogy-megyének adta át 4000 kötetes könyvtárát, Kulcsár István 1827-ben Komáromnak ugyancsak 4000 kötet könyvét. Számos ma is jelentékeny más vidéki, megyei, városi könyvtárunk alapítása is a felvilágosodás kori és reformkori haladó nemzeti törekvések idején történt. E magángyűjtemények tudományos anyaga ekkor keletkezett városi könyvtárainknak is tudományos jelleget adott.

E könyvtáralapítási mozgalom a szabadságharc bukása után szélsőszerűen alábbhagy. A 19. század második feléből csupán két jelentékeny vidéki könyvtáralapítást emelünk ki. Az egyik Kemény József erdélyi gróf nevéhez fűződik. Ő vetette meg az 1859-ben alakult Erdélyi Nemzeti Múzeum nagy és értékes könyvtárának az alapját könyveivel és kézírataival. A másik könyvtáralapító Somogyi Károly esztergomi kanonok s az a könyvtár, amelyet ő 1880-ban 43 000 kötetes adományával létrehozott, Szegednek ma is egyik legfontosabb könyvtára.

Somogyi Károly (1811-1888) katolikus pap volt, de részt vett a reformkori közéletben, a szabadságharc alatt nyomdát vásárolt és lapot szerkesztett. Haynau idején néhány hónapra börtönbe is vetették. 1850-ben az esztergomi primási könyvtár könyvtárosa lett, majd a Szent István Társulat igazgatója, később a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Az egyházi pályán is magasra emelkedett, a kanonokságig. Kemény Zsigmond és Eötvös József, akikkel baráti kapcsolat fűzte, benne látták a későbbi esztergomi érseket. Somogyi azonban mint szabadelvű, felvilágosult egyéniség a püspöki kinevezést sem fogadta el, mivel egy Habsburg uralkodótól kapta volna. Ezért emlegeti Móra Ferenc - aki a Somogyi könyvtár könyvtárosa, majd igazgatója is volt, - Somogyit, mint rebellis kanonokot.

Somogyi élete során nagyértékű könyvtárat gyűjtött, amelyet halála után az országnak akart adományozni. Mikor azonban Szegedet a nagy tiszai árvíz elpusztította, és az egész ország összefogott újból felépítésére, Somogyi - akinek a várossal semmilyen kapcsolata nem volt - könyvtárát ajánlotta fel 1880-ban: "...én is hozzájárulok a romok felépítéséhez; odaadom a szegedieknek könyvtáramat." Pedig nehezen vált meg tőle; így ír róla: "Egész életem volt az a könyvtár. Munkám és állásom jövedelmének legnagyobb részét könyvekre szántam. Összeköttetésbe léptem a legnevezetesebb európai könyvkereskedőkkel és antikváriusokkal, csakhogy mentül becsesebb gyűjteményre tegyek szert." A könyvtár valóban kiváló anyagot tartalmazott, különösen a humán tudományokból, de több mint 100 önyomtatványt is, sőt még Engels-, Lasalle- és Hegel-műveket is. Csak a természettudományok voltak szegényebben képviselve az anyagban.

Szeged városa később méltó módon viselte gondját a Somogyi-könyvtárnak. 1896-ban nagy költséggel építtette meg a könyvtár és a városi mu-

zeum részére azt a palotát, amelyben a két intézmény ma is el van helyezve. Könyvtárosi állásokat is rendszeresített és a könyvtárosok közt a 20. században olyan kiváló embereket találunk mint Tömörkény István és Móra Ferenc. Móra különösen sokat tett a könyvtárért, elsősorban köz-művelődési funkcióját igyekezett kifejleszteni és szélesíteni. Ugy tekintette, mint amelynek szolgálnia kell a szegedi munkásság és a környékbeli parasztság kulturális igényeit is.

Szegednek az az áldozatkészsége, amellyel könyvtáráról gondoskodott, a 19. század második felében kivétel, szinte egyedülálló. Az állam, a vármegyék és a többi városok is keveset törődtek könyvtáraikkal. Vidéken az állam egyetlen jelentékenyebb könyvtárat hozott létre ebben az időben, az 1872-ben alapított kolozsvári Tudományegyetem könyvtárát, de ez is azzal vált az egyetemi tanulmányi és tudományos munka hatékony segítőjévé, hogy átvette az Erdélyi Múzeum Kemény József alapította könyvtárát.

B) Szakkönyvtárak

A felvilágosodás időszakában meginduló, majd a 19. században, különösen a kiegyezés után meggyorsuló polgári fejlődés Magyarországon is szükségessé teszi a különböző szakkönyvtárak kialakulását: a szakemberképzés a szakoktatást segítő szakegyetemi, szakfőiskolai könyvtárakét; a gazdasági élet és a termelés a gyakorlati munkát támogató szakkönyvtárakét; az állami és politikai élet a hivatali, hatósági, minisztériumi stb. szakkönyvtárakét.

A mezőgazdasági szakoktatás kezdetei Magyarországon a 18. század közepéig nyulnak vissza és a század második felében az oktatómunkát és a tanulást már szakmunkákból álló könyvtárak támogatják. Tessedik Sámuel 1779-től 1806-ig működő szarvasi gazdasági iskolájában a megnyitáskor 733 kötet könyv van, s ebből 163 gazdasági munka. Jóval jelentékenyebb az 1797-ben alapított mezőgazdasági főiskola, a keszthelyi Georgicon könyvtára. Itt a tanárok eleinte az alapító Festetics György magánkönyvtárát használták, amely szakkönyveket is tartalmazott, de 1817-ben Festetics már külön szakkönyvtár szervezésére adott utasítást, amelyet 1839-ben fia, Festetics László valósított meg. A Georgicon megszűntével (1848) a könyvtár nem szóródott szét, később, a Keszthelyi Gazdasági Akadémia megalakulásakor (1865), annak a tulajdonába került. A Georgicon példájára keletkezett (1819) Magyaróvári Gazdasági Akadémiának 1828-tól már külön könyvtárszobája volt. 1859-ben, Kazinczy születésének centenáriumán, a hallgatóság Kazinczy-kört alapított, amelynek könyvtárában szintén "a gazdasági szakkönyvek foglalják el az első helyet". 1868-ban kezdi meg működését a Debreceni Gazdasági Akadémia, amelynek tanárai szintén vallják, hogy "az intézet tudományos köréhez tartozó jelesebb műveket magában foglaló könyvtár okvetlenül szükséges" és a könyvtárt létre is hozzák. Jelentékeny szakkönyvtára van a Kertészeti és Szőlészeti Fő-

iskola elődjének, az 1853-tól működő Vincellérképző Iskolának is. György Aljár 1885-i statisztikája szerint 1880-ban 900, 1885-ben 1218 kötetes az állománya.

A gyakorlati mezőgazdák szaktudását voltak hivatva gyarapítani a különböző gazdasági egyesületek könyvtárai, amelyek közül a legfontosabb, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1837-ben alakult meg.

Az ipari szakoktatás és ipari fejlődés ugyancsak megteremti a maga szakkönyvtárait, a műszaki könyvtárakat. Az ipari forradalom utáni tőkés fejlődés időszakában Európaszerte sorra megnyílnak a technikai főiskolák és intézetek. A bányamérnökképzés elsőnek Európában nálunk, Selmecbányán indul meg, amikor 1736-ban megalakul a Selmeci Bányászati Akadémia, s ennek könyvtára, az első magyarországi szakkönyvtár (1765). A 19. század elején már hivatásos könyvtáros kezeli, állománya 1873-ban kb. 19 000 kötet. Ma mint műemlékkönyvtár van felállítva a miskolci Műegyetem könyvtárában.

Legjelentékenyebb mai műszaki felsőoktatási könyvtárunk, a budapesti Műegyetemi Könyvtár elődje, a József Ipartanoda könyvtára 1848-ban keletkezett. Alapítását Eötvös József miniszter hatékonyan támogatta, az ő 1000 kötetes hagyatéka is a könyvtár tulajdonába került. Az Ipartanoda 1856-ban alakult át egyetemmé, s könyvtárának állománya a kiegészítés után erőteljesen gyarapodott (1874 - 25 000, 1897 - 50 000, 1909 - 85 000 kötet). Jelenlegi épülete 1909-ben készült el és a század elején az ország egyik legkorszerűbb könyvtárépülete volt.

Az iskolán kívül szervezett műszaki szakkönyvtárak legtöbbje iparmuzeumokhoz kapcsolódott Európában. Nálunk 1883-ban nyílt meg a Technológiai Iparmúzeum, amely könyvtárral, mintatárral és a magukat továbbképezni kívánó szakemberek számára nyilvános olvasóteremmel rendelkezett. Hazánk első nyilvános műszaki közkönyvtára kezdte meg ezzel működését. A könyvtár a mai Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentáció Központ elődje.

Az 1867-es kiegyezéssel meginduló önálló magyar állami élet hozza létre azokat a hivatali, hatósági stb. könyvtárakat, amelyek közül a két ma is legjelentékenyebb a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára és az Országgyűlési Könyvtár. A Statisztikai Hivatal Könyvtára kb. 76 000, az Országgyűlési Könyvtár kb. 40 000 kötettel rendelkezett már a századfordulón.

A kapitalizmus időszakában tehát tudományos és szakkönyvtáraink is jelentékenyen fejlődnek. Ez a fejlődés nem egyenletes és nem kielégítő minden vonatkozásban, s ezt a 19. század végén a kultuskormányzat is felismeri. Tudományos és szakkönyvtáraink munkáját nem irányítja, nem hangolja össze megfelelő felsőbb szakmai szerv. A vidéki könyvtári viszonyok meglehetősen rosszak. Az eredményesen működő agrárszocialista olvasóköri ellensúlyozása végett is sürgősen cselekedni kell. Így hozták létre 1897-ben a Muzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsát és Főfelügyelőségét. A Főfelügyelőség feladatául azt tűzték ki, hogy az ország,

ill. elsősorban a vidék állami, hatósági, felekezeti és egyesületi könyvtárait anyagi, erkölcsi és tudományos támogatásban részesítse, munkájukat összefogja. Működése azonban nem járhatott kellő eredménnyel a következő okok miatt:

1. Hatásköre nem terjedt ki az összes vidéki intézményre kötelezően. Az állami könyvtárak közül csak azokra, amelyeket a Kultuszminisztérium hatáskörébe utalt, a nem államiak közül pedig azokra, amelyek önként maguk kérték állami felügyelet alá vételüket. A könyvtárak egységes iránítása így nem volt megvalósítható.

2. A legfontosabb vidéki közkönyvtárak, amelyek anyagilag jól el voltak látva, nem kérték az állami felügyeletet. Egész sor elmaradt, jelentéktelen gyűjtemény viszont igen. A főfelügyelőség anyagi helyzete nem tette lehetővé, hogy ezeken számottevő módon segítsen, a rendelkezésre álló pénz elaprózódott a sok kis könyvtár között, s így egynek sem javította meg lényegesen az anyagát, működését.

3. A felügyelők a nagy fővárosi intézmények vezetői, munkatársai közül kerültek ki és díjazás nélkül, mellékesen foglalkoztak a vidéki közkönyvtárak ügyeivel.

Néhány területen azonban fontos eredmények születtek a Főfelügyelőség tevékenysége folytán:

1. Egy-két fontos vidéki könyvtár anyagának rendezésére sor került, s az anyagot megnyitották a kutatóknak. (Pl. a debreceni, nagyenyedi, pápai és sárospataki református főiskolák régi értékes könyvtárai.)

2. A Főfelügyelőségnek sikerült elintéznie, hogy a vidéki ügyészségekhez beküldött ügyészégi kötelezpéldányokat a megfelelő országrész fontos könyvtárai az ellenőrzés elvégzése után megkapják. Ezzel számottevően gyarapodott e könyvtárak helyismereti, helytörténeti anyaga.

3. Megindította a már sürgetően jelentkező könyvtárosi szakképzést Magyarországon. 1898 és 1913 közt 7 könyvtárosi szaktanfolyamot szervezett és rendezett.

4. Megjelentetett néhány olyan kiadványt, amelyekkel a könyvtárak gyakorlati tevékenységét és az elméleti kutatómunkát segítette: Ferenczi Zoltán: A könyvtártan alapvonalai, 1903. (A kor színvonalán álló első magyar könyvtártani munka; elméleti és gyakorlati utmutató); 1900 és 1915 közt kiadta a Magyar Minerva öt kötetét. (A magyarországi muzeumok és könyvtárak évkönyve, ma is nélkülözhetetlen segédkönyv.); 1907-ben megindította a Muzeumi és Könyvtári Értesítőt, amelynek 12 évfolyama jelent meg.

Közművelődési könyvtárak

A) A fejlődés alapvonalai

A magyar tudományos és szakkönyvtárak számbavétele során láttuk, hogy az állam alig hozott létre ilyen típusu könyvtárakat. Még kisebb szerepet vállalt a társadalom legszélesebb rétegei igényeinek kielégítésére hivatott közművelődési könyvtárak létrehozásában és fenntartásában. Hosszu ideig e területen nem volt semmilyen szerepe.

A közművelődési könyvtárak kezdetei Magyarországon a felvilágosodás korára, a 18. század végére esnek. Ekkor indul meg a fejlődésük több egymás melletti, párhuzamos területen, de szinte azonos vagy legalábbis nagyon hasonló céllal. E megindult fejlődés már ekkor is szembe találja magát az idegen uralommal, az osztrák állammal, de méginkább a reformkorban, amikor a közművelődési könyvtári funkciót ellátó intézmények, szervezetek száma tovább gyarapodik, és művelődési jelentőségük mellett a közvetlen politikai hatásuk is egyre nyilvánvalóbbá lesz. Az idegen, osztrák állam a Bach-korszakban is akadályozza e fejlődést és csak az önálló állami lét megindulásával, 1867 után kerülhetne sor állami kezdeményezésre vagy hatékonyabb támogatásra. Az állam szerepe azonban közművelődési könyvtáraink történetében ezután sem elsődleges. Továbbra is a progresszív társadalmi mozgalmak és személyek tesznek legtöbbet a tömegek kulturális felemelését szolgáló közművelődési könyvtárügyért, és az államot is az ő tevékenységük kényszeríti rá, hogy a kulturális élet e területére is nagyobb gondot fordítson. Mivel azonban többnyire szembe helyezkedik e mozgalmak és személyek könyvtári törekvéseivel és eredményeivel, az állami akció kevés sikert ér el, azt is elsősorban a középosztálybeli, gazdagabb paraszti és iparosrétegek körében, az alsóbb osztályok tagjai közt lényegében kudarcot vall.

B) A magyar közművelődési könyvtárügy a felvilágosodástól a kiegyezésig

Olvasókörök, kölcsönkönyvtárak, olvasókabinétek

A magyar közművelődési könyvtárak kezdeti formáit a korabeli sajtó a 18. század végén a következő néven emlegeti: olvasókör, kölcsönkönyvtár, Lesekabinet (olvasókabinét, olvasószoza). A felvilágosodás terjedésével, a polgárosodás előrehaladásával az ilyen jellegű intézmények Európa szinte minden államában létrejönnek. Franciaországban már 1701-ben alakul olvasótársaság, de elterjedté főleg a 18. század közepe táján válik. E társaságok a forradalom idején a különböző pártok klubjaivá (pl. jakobinus-klub), vagy irodalmi szalonokká alakulnak át. A felvilágosodás

szellemének a terjesztői és a politikai élet fórumai, ahol a közéleti viták, a politikai tevékenység mellett helyet kapott az olvasás is, főleg az időszaki sajtótermékek s mellettük az aktuális tartalmu könyvek olvasása.

Ilyen elsődlegesen politikai jellegű intézmények a 18. század végén Magyarországon az olvasókörök. A kialakulóban levő radikális magyar polgári értelmiség, amely a francia és az angol 'felvilágosodás híve és a francia forradalom barátja s egyben a hazai polgárosodás - nemegyszer forradalmi uton történő - megvalósításának hirdetője - hozta létre ezeket a köröket. Mivel a Bécs elleni politikai szervezkedés gócai is egyben, többnyire titkosak. Az udvar, a rendőrmisztérium figyelteti őket s így tudomása van az ott olvasott, tiltott francia felvilágosult és forradalmi könyvekről és lapokról is. E kluboknak is nevezett olvasókörök közül a Budai Olvasókör a legnevezetesebb, amelynek tagjai közt az 1790-es évek első felében a magyar jakobinus értelmiség és a korabeli irodalom és szellemi élet számos kiválósága megtalálható (pl. Hajnóczy József, Szentmarjai Ferenc, Berzeviczy Gergely, Versegly Ferenc stb.). Az ország más városaiban is működnek a Martinovics-mozgalom leleplezése előtt hasonló jellegű olvasókörök, pl. Kassán, Nagyváradon, Kőszegen, Késmárkon és Lőcsén. Martinovicsék köztársasági mozgalmának elfojtásával az olvasókörök működésének a lehetősége is megszűnik.

Az olvasókör tehát egyfajta politikai társulás, amelynek programjában az olvasás, a művelődés is helyet kap, mint a társadalmi átalakulás, felemelkedés egyik fontos eszköze s mint az osztrák gyarmatosítás elleni harc fegyvere.

Az olvasókörök nyilvánossága - bizalmas politikai, olykor titkos jellegüknel fogva - eléggé korlátozott, csak azonos politikai felfogásu emberek, elvbarátok számára nyilvánosak. Mindenki számára nyitva álltak viszont a kölcsönkönyvtárak és olvasókabinétek. E két intézmény közt pontos különbséget tenni meglehetősen nehéz; a korabeli sajtó és maguk a tulajdonosok is egyformán, felváltva használják mindkét elnevezést ugyanarra az intézményre. Mindkettőt könyvkereskedők hozzák létre, akik a birtokukban levő könyveket nemcsak árusítják, hanem az egyre gyarapodó olvasók számára bizonyos pénzösszeg ellenében kölcsön is adják otthoni olvasásra. Egyesek felfogása szerint a kölcsönkönyvtárak csak kölcsönözték a könyveket, míg az olvasókabinétek egyaránt kölcsönözték és árusítottak is. Ismertek viszont olyan tények, hogy egyik-másik olvasókabinétben a tulajdonos titkos, a cenzura által az országból kitoltott könyveket is tartott, amelyeket csak az ismerősöknek, megbízható embereknek adott át helybeni olvasásra. Az olvasókabinét olvasószobát jelent, kézenfekvőnek látszik tehát a két forma közt az olyan megkülönböztetés, hogy a kölcsönkönyvtár olyan könyvkereskedés, amely az árusítás mellett kölcsönöz is, az olvasókabinétben viszont a vásárlás és kölcsönzés mellett alkalom van helybeni olvasásra is. Az olvasókabinétek és kölcsönkönyvtárak tehát minden érdeklődő előtt nyitva állnak. Nyilvános jellegüket még fokozza, hogy a

legtöbbjük a benne található könyvekről katalógust is ad ki a közönség tájékoztatására.

Külföldön az első könyvkereskedői kölcsönkönyvtárak a 18. században létesülnek; a század közepe táján Németországban pl. számos működik már. Nálunk az 1780-as évek második felére esik alakulásuk kezdete. Mivel a 18. századi magyarországi könyvkereskedelem és városi polgárságunk többsége is német, az első kölcsönkönyvtárak, olvasókabinétek létrehozói is főként német könyvkereskedők és állományukat is tulajdonrészt német könyvanyag alkotja. Némelyek azonban már részt vállalnak a felvilágosult nemesi-nemzeti és értelmiségi mozgalmakkal kapcsolatos irodalmi, szellemi mozgalmak termékeinek a propagálásából is, sőt - ahogy volt már róla szó - tiltott könyveket is tartanak.

Az első magyarországi olvasókabinétet Gleixner János nyitotta meg Pesten 1787-ben, II. József felvilágosult uralkodása idején. Ugyancsak 1787-ben nyílt meg Sopronban Kleinod Antal olvasókabinétja. 1788-ban Doll és Schwaiger pozsonyi könyvkereskedők adják ki kabinétjük katalógusát. 1790-ben Pfundtner Mátyás Sopronban szintén olvasókabinétet nyitott. Mindezek német és egyéb külföldi anyagot tartalmaznak; sok értékes művet is: a világirodalom klasszikusait, a francia forradalomról szóló munkákat és szakmunkákat is.

A 18. század végén csupán két olyan kölcsönkönyvtárat ismerünk, amelyeknek a magyar kultúra terjesztésében és a magyar olvasóközönség nevelésében fontos szerepük volt: az egyik Müller Ferenc győri könyvköltő, a másik Mossótzai Institoris Gábor pesti könyvkereskedő olvasókabinétje.

Müller Ferenc olvasókabinétje 1789-ben nyílt meg Győrött. Könyvanyagában külföldi neves írók művel mellett megvoltak a korabeli magyar írók munkái is. Az olvasókabinét olvasói közé tartozott Kisfaludy Sándor, aki akkor Győrben élt. Az ő olvasmányai közt főként külföldi írók szerepelnek: pl. Shakespeare, Goethe, Schiller, Kotzebue, Iffland stb.

Mossótzai Institoris Gábor 1792-ben Pesten nyitotta meg magyar könyvekből álló kölcsönkönyvtárát. 1793-ban kiadja gyűjteménye katalógusát "Az olvasásban gyönyörködőkhöz" címzett előbeszéddel. Hitet tesz benne nemzeti érzéséről, az anyanyelv fontosságát hangsúlyozza és ösztönzi az olvasókat, hogy szabadidejüket fordítsák jó magyar könyvek olvasására. Az előszót követő katalógus 272 tételben kb. 300 kötetet tartalmaz, gazdag színes anyagot; tulajdonrészt magyar könyveket 6 szakcsoportban. Megtalálhatók benne a régi és kortárs magyar irodalom legjobb képviselőinek művei: Balassi, Pázmány, Bornemissza Péter, Gyöngyösi, Bod Péter, Faludi Ferenc, Dugonics, Gvadányi, Baróti Szabó, Révai Miklós, Szentjóbí Szabó, Kazinczy és mások munkái, de pl. Voltaire drámái is magyar fordításban.

A korabeli sajtóközlemények, vagy az olyan kiemelkedő kortársi vélemények, mint Pápay Sámuel irodalomtörténészé ("...azon olvasóboltok intézete... igen hasznos a literatura terjesztésére...") arra vallanak,

hogy a kölcsönkönyvtáraknak és olvasókabinéteknek nagy szerepük volt a magyarnyelvű művek népszerűsítésében a felvilágosodás eszméinek terjesztésében, és az olvasóközönség nevelésében, szervezésében, izlésének fejlesztésében. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a Martinovics-mozgalom elfojtása után a király a cenzura megszigorításával egyidőben betiltja az olvasókabinétek működését is: 1798-ban Magyarország 11 városában 16-ot szüntetnek meg, majd 1799-ben megszüntetik az ország összes kölcsönkönyvtárát. Ujból csak az 1800-as években adnak engedélyt felállításukra, de egy 1811-es rendelettel működésüket erősen megszorítják, korlátozzák; meghatározzák városonként a számukat is. Pesten mindössze 2 kölcsönkönyvtárat engedélyeznek, ezek sem tarthatnak fenn nyilvános olvasótermet, mint egykor az olvasókabinétek. Az engedélyért folyamodóknak súlyos anyagi feltételeket is szabnak, s csak a cenzura hatóságok által engedélyezett könyveket szabad tartaniok és kölcsönözniök. Az 1810-es évek első felében mindössze 4 kölcsönkönyvtár működött az országban, 2 Pesten, 1-1 Budán és Pozsonyban. Számuk a reformkorban, majd különösen a 19. század második felében megaporodott, de felvilágosodáskori haladó szerepüket ekkor már egyéb közművelődési szervek vették át, a kölcsönkönyvtárak többségükben az olvasók izléséhez igazodó, üzleti célú intézményekké váltak.

A reformkori kölcsönkönyvtárak közül Heckenast Gusztávé volt a legnagyobb és legjelentékenyebb. Heckenast könyvkereskedését az 1838-i pesti árvíz nagyrészt elpusztította. A könyvanyag megmaradt részéből állította fel és nyitotta meg kölcsönkönyvtárát 1839 elején, majd az anyagot állandóan gyarapította. Könyvtára az állományról kiadott katalógus szerint 8000 kötetet tartalmazott: magyar, német, francia és olasz könyveket, klasszikusokat és újdonságokat egyaránt. Állománya tehát roppant gazdag volt. Könyvek mellett megtalálhatók voltak benne a folyóiratok legkülönbözőbb fajtái: szépirodalmi, tudományos folyóiratok, különféle szak- és szórakoztató lapok, a magyarok mellett külföldiek is a legkülönbözőbb európai városokból, mint Bécs, Berlin, Stuttgart, Lipcse, Frankfurt am Main, Brünn, Hamburg, Mainz, Altona, Danzig, Prága stb. Sokszínű anyagában a műveltebb rétegek és a szélesebb olvasóközönség egyaránt megtalálhatta az érdeklődésének megfelelő munkákat, így Heckenast kölcsönkönyvtára a társadalom minden rétegére hatott: terjesztette a műveltséget és olvasóközönséget nevelt. 1847-ben Edelmann Károly Lipcséből származó könyvkereskedőnek adta el könyvkereskedésével együtt.

A 19. század második felében szinte az ország minden városában keletkezett kölcsönkönyvtár, némelyikben több is. A könyvkereskedők mellett magánosok is nyitottak kölcsönkönyvtárakat, de a különböző zsibárusok is árultak és kölcsönöztek könyveket, a kapitalista könyvkiadás selejtes, "népies" termékeit is nagy számban. Némelyik kapitalizmuskori kölcsönkönyvtár már kiterjedt részvénytársasági formában működő üzleti vállalkozás. A reformkorban (Heckenast gyűjteménye már ekkor is kivétel), majd a 19. század második felében a magyar közművelődési könyvtárügy haladó vonalát tehát nem a kölcsönkönyvtárak képviselték. A felvilágo-

sodáskori olvasókörok és olvasókabinétek feladatát és funkcióját a század első felében a kaszinók és olvasóegyletek, 1867 után pedig a munkásság és parasztság közművelődési intézményei vették át.

Kaszinók, olvasóegyletek, olvasótársaságok a reformkorban

A reformkor a politikai, gazdasági és társadalmi erjedés időszaka Magyarországon. A polgári fejlődés és a nemzeti függetlenség eszméje áll e törekvések középpontjában, ezekért folyik a küzdelem az országgyűléseken, a megyegyűléseken, az egyre élénkülő tudományos és irodalmi életben és a társadalmi élet legkülönbözőbb fórumain. Széchenyi István felépése jelenti e kor nyitányát az 1825-i országgyűlésen. Ő elméleti és gyakorlati tevékenységével a társadalom egészét kívánja a reformok mellé állítani a főnemesség és a nemesség vezetésével és e tevékenysége kiterjed a közélet minden területére. Kiterjed a könyv- és könyvtári kultúrára is. A nemzet igazi értékének és erejének a közműveltség magas színvonalát, a "kiművelt emberfő" minél nagyobb mennyiségét tartja és ennek fejlesztése érdekében megindít egy olyan mozgalmat, melynek jelentősége közművelődési könyvtárügyünk történetében is igen nagy. Angliai útján megismerkedett az angol klubok társadalmi és kulturális fontosságával és azok mintájára már az 1825-27-i országgyűlés alatt kaszinót alapít Pozsonyban. Ez a kaszinó rövid életű volt, de már 1827-ben létrehozta Pesten a főurak műveltségének emelésére és a társasélet fejlesztésére a Nemzeti Kaszinót. A pesti kaszinó példájára és Széchenyi további agitációja nyomán hamarosan az ország egész területére kiterjedő mozgalom indult meg. Tömegesen jöttek létre országsszerte hasonló egyesületek kaszinó, olvasóköro, olvasóegylet, olvasótársaság elnevezéssel, amelyek céljuk, működésük, szervezetük tekintetében nem tértek el lényegesen egymástól. Szinte évente alakultak kaszinók, olvasókörok: 1828 - kaposvári olvasószoba, 1830 - baranyamegyei olvasóköro, 1831 - sátoraljai helyi, 1832 - szepes - béli kaszinó, 1838 - nagyszebeni, 1839 győri olvasótársaság, 1843 - budai és nógrádmegyei olvasóköro stb. stb. Már 1833-ban 33 kaszinó és olvasóköro működött az országban egy hivatalos jelentés szerint. A kaszinókban és olvasóegyletekben az olvasás és művelődés mellett heves politikai viták is folytak, ezek az intézmények egyben a függetlenségért és polgárosodásért folyó reformkori harc hatékony szervezetei is voltak, fontos részt vállaltak a reformeszmék terjesztésében és az 1848-as események előkészítésében. Tevékenységükre hamarosan felfigyelt a bécsi udvar is, "a liberalizmus és hungarizmus központjainak" tekintette őket, a nagyváradi püspök pedig mint "a forradalom műhelyeiről" beszélt róluk. Ezért Sedlnitzky, a bécsi rendőrhatalóság vezetője 1833-ban elrendelte a kaszinók titkos ellenőrzését.

A kaszinók tehát Széchenyi programja szellemében kezdték meg működésüket, de - tagjaik társadalmi összetétele és politikai felfogása következtében - később számos kaszinóban érvényesültek Kossuth reformtörékvései és más radikális korabeli nézetek is.

A kaszinók, olvasóegyletek helyiségében voltak elhelyezve könyvtáraik. A vezetőség tagjai közt mindig ott található a könyvtáros, mint egyik legfontosabb tisztségviselő. Minden kaszinó számos folyóiratot, újságot járatott, a hazaiak mellett többnyire külföldieket is. Az időszaki sajtótermékek mellett legtöbbjük könyvekkel is rendelkezett, főként a reformkori politikai, publicisztikai irodalom termékeivel és korabeli szépirodalmi művekkel. Van azonban jónéhány kaszinó, amely tudományos munkákat is vásárolt, pl. a nagyszombati olvasótársaság csupán hazafias érzésből a Magyar Tudós Társaság majdnem minden kiadványát megszerzi. A folyóiratokat és hírlapokat csak helyben lehetett olvasni, de a könyveket otthoni olvasásra is kölcsönadták (a vidéken élő tagoknak több könyvet és hosszabb időre, mint a helyben lakóknak). A kaszinók és olvasóegyletek főként a vidéki köznemesség és a jobbmodu városi polgárság szervezetei voltak. A tagok közt megtalálhatók az összes reformkori politikusok, sőt némelyek itt készülnek fel későbbi nyilvános közéleti szereplésükre. Egyes kaszinók csak nemeseket vettek fel tagjaik közé, mások csak polgárokat, volt ahol csak férfiak lehettek tagok, de akadt olyan olvasóköri is, - a kolozsvári főasszonyok olvasótársasága - amely csupa nőből állt. Abban minden reformkori kaszinó és egyesület közös volt, hogy eszmeileg a reformpolitika valamelyik irányát képviselte a könyvtáruk, művelődési céljuk és egyéb társas tevékenységük is ennek a szolgálatában állt.

E reformkori kaszinókból és olvasóegyletekből, amelyek az ország minden részére és a társadalom széles rétegeire kiterjedtek, a parasztság még kimaradt. A nemesség és polgárság tagsági díjaiból, részvényeiből tartották fenn ezeket az intézményeket. Csak 1848 márciusa után került sor arra, hogy a parasztság részére is kívántak hasonló olvasóköroket létrehozni. Ennek gondolata azonban még nem a parasztság köréből indult ki, Sallay Pál, sárbogárdi református tanító tett javaslatot két garasos népi olvasókörok létrehozására. Az értelmiséget ösztönözte ilyenek alapítására, hogy az elmaradott tömegeket kulturálisan felemelve alkalmassá tegye a szabadsággal való helyes élésre. E felhívás az 1848-49-ben zajló politikai és hadi események közepette nem járt eredménnyel. A parasztság a saját közművelődési könyvtárait csak a 19. század második felében teremttette meg a maga erejéből.

Az 1849 utáni önkényuralom az egész magyarországi kulturális életet guzsba kötötte. Az osztrák hatóságok megszüntetik a különböző tudományos, művelődési egyesületeket, vagy legalábbis erősen korlátozzák működésüket. Egy ideig még a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság tevékenysége is szünetel. A reformkori kaszinók és olvasóegyletek sem tevékenykedhetnek tovább. Számos közülük véglegesen megszűnik, feloszlik, mások megőrzik könyvtárukat, de csak tengődnek 1867-ig.

Ugyanakkor a Bach-korszakban német kaszinók alakulnak, amelyek közül több 1867 után is fennmarad, esetleg később valamilyen magyar intézmény, egyesület birtokába kerülve elmagyarosodik. Közvetlenül 1867 előtt kezdenek alakulni elvétve magyar olvasóköri is, különösen vidéken. 1867-tel aztán új korszak kezdődik a magyar közművelődési könyvtárak történetében.

C) A magyar közművelődési könyvtárügy a dualizmus korában

Általános jellemzés

A közművelődési könyvtárügy új időszaka a külföldi fejlett polgári államokban már a 19. század közepén megkezdődik. A század első felében már vannak Angliában és Amerikában közművelődési könyvtárak, amelyeket közpénzen tartanak fenn és 1850-ben az angol parlament megszavazza az Ewart-féle törvényt, amely az egész országra vonatkozóan szabályozza a közművelődési könyvtárügyet. Biztosítja a közművelődési könyvtárak anyagi ellátását, közadó, ún. könyvtári adó formájában. Ezen az úton halad az USA-beli fejlődés is, s így alakulnak ki az angolszász országokban a public librarynek nevezett közművelődési könyvtárak, amelyeket az európai országok közül elsőnek a skandináv államok vesznek át. Nálunk majd a 20. század elején Szabó Ervin gondol és törekszik az angolszász közművelődési könyvtár típus és könyvtári rendezer meghonosítására, kiterjesztve annak sokoldalú szolgáltatásait a munkásságra is (fiókkönyvtár-hálózat terve a peremkerületekben). Az állam és a különböző hivatalos szervek azonban nem támogatják sem Szabó Ervin törekvéseit, sem az őt megelőző időszak progresszív mozgalmainak és szervezeteinek könyvtári és művelődési programját. A parasztság és munkásság könyvtáraival szemben, hatásuk csökkentése végett szervezik meg népkönyvtári akciókat főként a 19. század 80-as éveitől.

A magyar közművelődési könyvtárügy 1867-tel kezdődő új korszakának újszerűsége tehát nem az állami tevékenység eredménye. Az új időszak lényeges jellemzője hogy a legkülönbözőbb közművelődési könyvtárak léteznek és működnek egymás mellett. Minden társadalmi osztálynak megvannak a maga könyvtárai, sőt ezeken belül szinte minden rétegnek külön-külön is. Felélednek az abszolutizmus korszakát átvészelt olvasóegyletek és kaszinók, és mellettük nagyszámban alakulnak újak is. E kaszinók és egyletek társadalmi tartalma és jelentősége azonban egészen más a kiegyezés után, mint volt 1848 előtt. Ahogy a reformkori köznemességből uralkodóréteg lett, a haladás képviselőjéből konzervatív, nacionalista-sovinizista dzsentri, úgy veszítették el kaszinóik is régi fontosságukat. E kaszinók a 19. század második felében a mulatozásnak, a kártyának és egyéb játékoknak, a szórakozásnak adtak szállást, művelődési jelentőségük cse-

kély. Általában a korabeli pártok napilapjait, a hivatalos politika orgánumait járatták és olvassák, Juhász Gyula "Orbán lelke" című kisregényében így írja le a szakolcai uri kaszinót, a Gvadányi-kört (Komjáthy-körre változtatva nevét, Szakolcáét pedig Végvárra): "...A járásbíró már kigolyózási indítványt is tett ellenük [a tanárok ellen] a Komjáthy körben, amely annak idején irodalmi társaságnak indult és rövidesen kártyakompánia lett. Ebben a körben lapokat is lehetett olvasni és a fővadász ur itt szokta kipi-henni a zöld divánon erdei kalandozásait. De egy idő óta alig lézengett itt valaki, az urak a szőlőhegy pincéibe vonultak, magánosan vagy társaságban és a borban kerestek és találtak orvosságot az unalom ellen, amely egész Végvárra ráborult..."

A polgárság és a középosztály minden rétege létrehozta a maga kaszinóit, olvasóköreit, egyleteit, társasköreit, gazdaköreit, iparegyesületeit stb., amelyek a tagság tagozódása szerint más-más társadalmi jellegűek, de egész működésük és könyvtáruk jellege is sok tekintetben hasonló a dszentri uri kaszinókéhoz. Művelődéspolitikai jelentőségük csekély, néhány kivétellel a hivatalos politika és ideológia forumai. Rendkívül fontos szerepet játszottak azonban a kiegyezés után a parasztság és a proletariátus saját olvasókörei és könyvtárai, az agrárszocialista olvasóköri és a munkáskönyvtárak, mind a magyar könyvtárügy, mind a magyarországi munkásmozgalom 1867 utáni történetében.

Az agrárszocialista olvasóköri

Az agrárszocialista olvasóköri a 19. század második felében a feudalizmus továbbélése, a nagybirtokrendszer fennmaradása következtében kialakult széles társadalmi réteg, a földmunkásság és szegényparasztság, az agrárproletariátus politikai, társadalmi és kulturális szervezetei voltak. E réteg - valószínűleg a külföldön is járt kubikusok és az ország-szerte barangoló un. szocialista vándorapostolok agitációja nyomán - felismerte elmaradottságát és szociális felemelkedése, valamint műveltségi elmaradottságának megszüntetése érdekében szervezkedni kezdett. Így teremtette meg a maga szervezeteit, amelyek "népkör, olvasó-népkör, olvasóegylet, önképző egylet" s más hasonló elnevezéssel jöttek létre, de egyazon célért tevékenykedtek: olyanfajta műveltség biztosításáért, amely a tagságot eligazítja a világ dolgában s megmutatja a társadalmi és gazdasági felemelkedés útját. 1868-ban az orosházi népkör alapítói így fogalmazták meg célkitűzéseiket: "...oly egyesületi pontot képezni, hol az egylet tagjai nemzetiség, vallás és rangkülönbség nélkül minél gyakrabban összejöhessenek, a kölcsönös eszmecsere és barátságos társalgás, továbbá hírlapok olvasása által szellemi életüket pezsgésben tarthassák, érzelműket, felfogásukat így élesítvén, úgy a társadalmi, mint az országos ügybeni jártasságot elsajátíthassák, szóval, hogy szellemi táplálékot nyerhessenek s a hiányokat folytonos magánképzés által utánpótolhassák."

Az agrárszocialista olvasóköri alakulásának kezdete az 1848-49-i szabadságharcot követő önkényuralom időszakára esik, de nagyobb számban a kiegyezés után keletkeznek. 1869-70-ben tömegével jönnek létre, ettől kezdve valósággal mozgalommá válik az agrárszocialisták szervezkedése. Az 1890-es években tetőfokára ér a mozgalom, majd a hatóság megtorló intézkedései nyomán hanyatlik, s 1905 körül kezd újból fellendülni és a követelések is egyre radikálisabbak lesznek. Az első világháború megakasztja az agrárszocialista szervezkedést is, de a két világháború közötti nehéz gazdasági helyzetben újra élénkül. A második világháború alatti stagnálás után 1945-től a különféle koalíciós pártok helyi szervezeteiként vesznek részt e körök a közéletben. 1951-ben felosztatják őket.

A mozgalom főszéke a Tisza-Maros szöglete, a Viharsarok, a magyar agrárproletariátus központja. Itt alakulnak legelőször olvasóköri és mindvégig itt működik a legtöbb. A századfordulótól kezdve az Alföld más részeire is áttérjednek, sőt a Dunántul mezőgazdasági munkásai is bekapcsolódnak a szervezkedésbe (pl. Somogy megyében). Nagyfokú elterjedettségre a Viharsarokban jellemző, hogy Békésen 8, Hódmezővásárhelyen 6, Gyulán 5, Csongrádon, Horgason, Mezőszentandráson, Orosházán, Szarvason és Szegvárott 2-2 s még 15 más ottani közösségben 1-1 olvasókör működött. Nagyon magas az olvasóköri tagok száma is. Orosházán egy időben a lakosság 15%-a, 4000-nél több ember volt olvasóköri tag. Egyetlen körnek, az Orosházi Olvasó Népkörnek taglétszáma pl. folytonosan emelkedve így alakult: 1871 - 137, 1880 - 147, 1890 - 197, 1900 - 201, 1910 - 446, 1920 - 1003, 1924 - 1183 fő.

Az olvasóköri csak hatósági engedéllyel működhettek, de számos kör tevékenykedett jóváhagyás nélkül, illegálisan is. Az alapszabályokat a főispán hagyta jóvá, éppen ezért a megfogalmazott célkitűzések az egyletek kulturális, önművelődési és társalgási célját hangsúlyozták elsősorban és a politikai törekvésekről hallgattak. Szövegük annyira egyezik, hogy valamely pesti központot lehet feltételezni, amely az olvasóköri szervezését és tevékenységét irányította. Az alapszabályban megfogalmazott cél a következő: "Az önképzőegylet célja tagjait felvilágosítás és oktatásban részesíteni, köztük a tudományt és művelődést, nemkülönben a társalgási szellemet fejleszteni és előmozdítani, mely célt az egylet a következő eszközökkel kívánkozik elérni: a) hasznos és népszerű könyvek és folyóiratok beszerzése és olvasása, esetleg kiadása által, valamint az előbbieknél az egylet könyvtárából való kikölcsönzése által. b) Felolvasások tartása által a tudomány minden ágából az egyleti estélyeken, gyűléseken és olvasósorozatok alakítása által. c) Társas mulatságok és ünnepek által."

Az olvasóköri az évenkénti közgyűlésen választották meg a tisztikar tagjait, köztük a könyvtárost is, s ugyancsak a közgyűlés döntött - demokratikus módon, szavazással - a tagdíjakról, a folyóiratok előfizetéséről és általában a kör működésének fontos kérdéseiről. Az olvasóköri tevékenységét ideológiailag két eszmekör irányította: a) főként eleinte az 1848-as forradalom demokratikus eszmévilága és b) a későbbiek során egyre

inkább a korabeli szocialista mozgalmak ideológiája. Az 1848-as eszmék saját koruk szociális problémáinak és követeléseinek megfogalmazását jelentették számukra. Ezért vette fel számos olvasóköri nevébe is a "függetlenségi", "48-as", vagy a "Kossuth-párti" jelzőt, s ezért diszitették az olvasóköri helyiségeket is a 48-as szereplők (Bem, Petőfi, Kossuth, Táncsics, Batthyány Lajos stb.) arcképeivel. Amikor azonban felismerték, hogy a 48-as párt a polgári demokratikus forradalom szociális tartalmából alig őrzött meg valamit, egyre népszerűbbekké váltak körükben a Magyarországon is mindinkább terjedő különböző szocialista tanok; ezekből merítették utmutatást az anyagi és szellemi elmaradottságukból való kiemelkedésükhöz.

Az olvasóköri könyvtárak állománya - amely a tagdíjakból, a közös mulatságok beléptidijaiból, továbbá a tagok és kívülállók ajándékkönyveiből gyűlt össze - bár elég változatos volt tárgyi megoszlás tekintetében, alapvetően szintén ezt a kettősséget mutatta. A szépirodalmi munkák mellett főként az 1848-as emlékeket ápoló művek és a saját helyzetüket, teendőiket megvilágító kiadványok alkották azt az ismeretterjesztő könyvanyagot, amelyet beszereztek és legszívesebben olvastak. A magyar irodalmat Petőfi, Arany, Jókai, Mikszáth, Vas Gereben, Jósika Miklós, Tompa, Garay János képviselték elsősorban, a korabeli szocialista irodalmat pedig pl. Csizmadia Sándor és Palágyi Lajos. A világirodalomból leginkább L. Tolsztoj, Zola, A. France, Gorkij stb. művei, az Ezeregy éjszaka meséi voltak megtalálhatók. Az ismeretterjesztő munkák túlnyomó többsége történeti és társadalmi problémákkal foglalkozó könyv; pl. Kossuth iratai, Táncsics: Életpályám és Hunnia függetlensége, Szilágyi Sándor: A magyar forradalom története, Szirmay: A magyar jakobinusok története, Darwin: Az emberi faj története, Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig, Kautsky: Marx gazdasági tanai, Jászi Oszkár: Új Magyarország felé stb. stb. Előfordultak persze értéktelen, ponyvaszerű művek is, de az agrárszocialista olvasókörök könyvtárainak javarésze valóban színvonalas irodalmi munkákkal és a forradalmi hagyományokat ápoló, s koruk problémáival foglalkozó könyvekkel látta el tagjait.

Némely olvasóköri jelentékeny nagyságu könyvtárral rendelkezett. Pl. az orosházi Függetlenségi és 48-as Politikai Párt Olvasóköreinek könyvtári állománya így emelkedett folyamatosan: 1883 - 235, 1890 - 343, 1902 - 447, 1913 - 501, 1914 - 1014, 1919 - 1059, 1920 - 918, 1928 - 1062 kötet.

A könyvtárak anyagát a tagok valóban használták is, az olvasóköri munka leglényegesebb része ugyanis az olvasás volt. Az ujságokat, amelyeket minden kör járatott (leginkább a Népszavát, de mellette sok helyen a Néplapot, Népszászlót, Világszabadságot is), általában közösen olvasták. Az érdekesebb cikkeket valaki felolvasta, majd megvitatták őket. A könyveket inkább hazavitték és otthon olvasták el.

Az olvasókörök tevékenységének hatása így mind művelődési, mind politikai szempontból rendkívül jelentékeny. A magyar agrárproletariátus

körében olyan művelt és politikailag is tájékozott réteget neveltek, amelynek fontos szerepe volt a magyar földmunkásság 19. századvégi - 20. századeleji harcaiban. Amit Veres Péter a balmazújvárosi Földművelő Egy-letről és könyvtáráról ír, az nagyon sokról elmondható: itt "sokan tettek szert irodalmi műveltségre és nevelődtek szabadon való gondolkodásra és szolidaritásra." Hogy milyen nagy volt a jelentőségük az olvasni és műve-lődni vágyó falusi ember életében, arról megint csak Veres Péter vall: "...tulajdonképpen az olvasóköröknek köszönhetem még talán azt is, hogy író lehettem. Az irodalommal, de az emberi gondolkodással általában és a szocializmussal különösen én a balmazújvárosi földművelőegyletben, de elsősorban annak könyvtárában ismerkedtem meg."

Az agrárszocialista olvasókörökből indultak ki az 1890-es évek föld-munkás bérharcai, aratósztrájkjai is. Szántó Kovács János pl. 1894 ápri-lis 22-én három társával azokért a könyvekért és röpiratokért ment a hód-mezővásárhelyi városházára, amelyeket az előző napon az ottani Általános Munkás Olvasóegyletben a csendőrség elkobzott és magával vitt. Miután ott letartóztatták és az összegyűlt tömeg követelésére sem engedték őket szabadon, tört ki az a felkelés, amely a katonaság sortűzével ért véget. Vagy az 1897. évi országos aratósztrájkok szervezői szintén az agrárszo-cialista körök voltak.

Érthető tehát az a könyörtelen harc, amelyet az állam, a hatóságok az olvasókörök ellen folytattak. Működésüket állandóan szemmel tartották. Egy 1898-i belügyminisztériumi jelentés szerint "nem az alapszabályaikban megjelölt közművelődési célok elérését tekintik feladatuknak, hanem ily törvényesen megengedett irányu egylet szervezésének örve alatt tulajdon-képpen céljukat legtöbbször ...a tulajdon és a törvényes rend ellen való izgatás képezi." A hatóságok eleinte különböző adminisztratív jellegű in-tézkedésekkel, beavatkozásokkal igyekeznek nehezíteni és akadályozni működésüket: huzták-halasztották az engedélykérések elbírálását és kiadá-sát, felfüggesztették egy-egy olvasókör működését, másokat feloszlattak; az 1897-es országos parasztmozgalmak után 1898-ban pedig belügyminisz-teri rendelet jelent meg, amely erősen korlátozta tevékenységüket és elő-irta működésük rendszeres ellenőrzését.

Hamarosan látni kellett azonban, hogy az adminisztratív beavatkozás-sok csak elmérgesítik a helyzetet, de nem érik el céljukat, nem képesek az olvasókörök hatását csökkenteni. A munkás- és parasztmozgalmak elle-ni harcra az állam ezért más módszereket is választott: az olvasókörök funkcióját átvevő állami és egyéb hivatalos szervek által létesített "mun-kásegyletekkel", könyvtári intézményekkel kívánta a tömegeket kivonni a szocialista szervezetek hatása alól. Így került sor az ország egész terüle-tén "népkönyvtárak" alapítására. Nem véletlen az sem, hogy a Muzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa is az aratósztrájkok és a nagy politikai tüntetések évében, 1897-ben kezdte meg működését, és éppen a falusi nép-könyvtárak szervezését tették egyik főfeladatává.

Községi könyvtárak szervezésére Magyarországon az 1848-49-i szabadságharc után történtek elszórtan helyi kísérletek, de az állami és hivatalos apparátussal szervezett népkönyvtárak kezdetei a kiegyezés utáni időre esnek. Az általános tankötelezettség törvénybeiktatásával egyidőben, 1868-ban felvetődik már állami közművelődési könyvtárak létrehozásának, illetve meglevő könyvtárak állami támogatásának gondolata, hogy az alsóbb néposztályok számára is lehetővé váljék egyfajta alapműveltség megszerzése. A kor konzervatív kulturpolitikussai is látják már a századfordulón, hogy az iskola és a felnőttoktatás ehhez önmagában nem elég. Ferenczi Zoltán szerint: "Könyvtár nélkül az iskola utáni oktatásnak nem lehet sem teljessége, sem állandósága... a felnőttek számára tartott tanfolyamoktól... csak nagyon sovány és lenge eredmény várható, ha nem fejt tovább és nem szilárdítja meg ezt a személyes olvasás." Így történik meg, a munkás- és parasztmozgalmak fellendülésének időszakában számos iskolai, iskolaegyesületi könyvtár, vándorkönyvtár, muzeum- és könyvtáregyesületi, közművelődési egyesületi könyvtár s főként népkönyvtár alapítása.

E kiegyezés utáni könyvtári mozgalom elindítója az Olaszországból hazatért egykori 48-as tábornok, Türr István volt 1868-ban. Ő népoktatási körök és közművelődési egyesületek alapítására buzdít, amelyek olvasótermekkel is rendelkeznének. Az ügyet Eötvös József miniszter is felkarolja, de az akció kevés eredménnyel jár. Eötvös utóda, Trefort Ágoston miniszter, 1873-ban a tanfelügyelőségek feladatává teszi hasonló népoktatási körök szervezését. 1882-ben a Vallás- és Közoktatásügyi minisztérium a községekhez fordul, hogy a lakosság széles rétegei számára alapítsanak könyvtárakat. E könyvtárak állománya majdnem teljesen szórakoztató jellegű munkákból állt, képzett könyvtárosaik seholsem voltak, a falvak tanítói vagy a jegyzők kezelték őket minden díjazás nélkül. Ezekbe az akciókba kapcsolódott be aztán a Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége és Országos Tanácsa, s az általuk létrehozott falusi népkönyvtárak nagyrésze is az iskolákban vagy a községházán volt elhelyezve. 1898-tól a Földművelésügyi Minisztérium is állított fel falusi, majd később a Honvédelmi Minisztérium laktanyai könyvtárakat. A Földművelésügyi Minisztérium 1898-tól 1913-ig 3815 falusi gazdasági népkönyvtárat hozott létre, összesen mintegy 478 000 kötettel. E könyvtárakban majdnem kizárólag népszerű mezőgazdasági munkák képezték a könyvanyagot. A Honvédelmi Minisztérium 1908 és 1909-ben összesen 114 legénységi könyvtárat alapított különböző laktanyákban.

Az ország nemzetiiségi területein működő különböző közművelődési egyesületek szintén felismerték a könyvtárak szerepét a népművelésben s ugyancsak szerveztek népkönyvtárakat. Elsőként az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) kezdett ilyen akciót. Megalakulása esztendőjében 1885-ben népkönyvtári albizottságot állított fel s 1888-tól működtette népkönyvtárait elsősorban falvakban és kisebb városokban. Az

EMKE példáját a 19. század legvégén a Dunántúli (DKE), Délmagyarországi (DMKE) és a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FMKE) is követte. E könyvtárak - a magyar lakosság ellátása mellett - a dualizmus kori kormányzat erőszakosan magyarosító, sovíniszta nemzetiségi politikáját is hivatva voltak támogatni a nemzetiségek között. Az idegennyelvű lakosság azonban elzárkózott a könyvtárak elől és ellenszerűen saját könyvtárakat szervezett. A román irodalmi és népművelési szövetség, az ASTRA pl. 1899 és 1911 között 429 román népkönyvtárat állított fel Erdély területén. Legfejlettebb népkönyvtárakkal a magyarországi nemzetiségek közül az erdélyi szászok rendelkeztek.

A közművelődési egyesületek népkönyvtári akciójának anyagi fedezetét az 1894-ben alakult Országos Muzeumi és Könyvtári Bizottságnak, majd 1902-től utódjának, a Muzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának államsegélye biztosította. 1901-től kezdve az Országos Tanács e közművelődési és a különböző kulturális egyesületek könyvtárainak segélyezése mellett maga is adományozott előzetesen összeállított népkönyvtárakat és vándorkönyvtárakat községeknek, egyesületeknek, intézményeknek. 1914-ig a Tanács által létrehozott és adományozott könyvtárak száma 746, az államsegélyekből felállítottaké pedig 741 volt, összesen 1487 könyvtár működött tehát állami felügyelet alatt; ez a szám a világháború végéig 1532-re emelkedett.

Az egyéb eredetű népkönyvtárakkal együtt 2026 népkönyvtár volt az ország területén az első világháború idején. Nagy számuk ellenére sem értek el azonban olyan társadalmi hatást, amelyet létrehozóik szántak nekik. Forgalmuk a kezdeti sikerek után fokozatosan csökkent. A községek ugyanis kevés kivétellel nem gondoskodtak a 100, 140, 340 kötetes könyvtárak rendszeres gyarapításáról, állományuk felfrissítéséről, államsegély viszont erre már nem jutott. Különösen a szegényebb rétegek, amelyekre pedig elsősorban kívántak hatni, maradtak távol a népkönyvtáraktól. E rétegek idegenkedésének főként két oka volt: a) a könyvtárak működésének célja, b) a könyvtárak anyaga, állománya.

Minden egyes létrehozó intézmény, testület megfogalmazta az általa alapított népkönyvtárak célját, amely fővonásaiban mindegyiknél egyező. A Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőisége pl. így határozza meg a népkönyvtár célját és jellegét: "...alkalmasak arra, hogy magasabb foku iskolai képzést nem nyert egyének kedélyét nemesítsék, ... őket kellemesen szórakoztassák." Eszerint a népkönyvtár "az egyházhoz és iskolához hasonló jelentőségi általános népművelői intézmény, amely... megerősíti és kiegészíti az egyház és iskola tevékenységét", ezért "már a megalkulás előtt biztosíttassék az előljáróság, a pápa és az esetleges uradalom gyámoltatása." Azt is ajánlják, hogy tartsanak a könyvtárban felolvasásokat, s "hogy minden egyes összejövételnek legyen a felolvasott művön kívül külön vonzóereje, pl. a pap, a bíró vagy más nobilitás megjeleneése." Az alapszabályok szerint tehát a nép megszeliidítése, a hivatalos szervekkel való összebékítése és engedelmes alattvalóvá nevelése volt a

könyvtár működésének célja. Érthető, hogy a munka nélkül nyomorgó és kivándorlásba kergetett falusi proletár- és szegényparaszti réteg nem kért az ilyen nevelésből.

De nem vonzotta a könyvtárak könyvanyaga sem. A magyar népkönyvtárak állománya, a német Volksbibliothek mintájára, a nép számára tendenciózusan válogatott könyvanyagot tartalmazott. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa több mintajegyzéket készített a népkönyvtárak számára általa alkalmasnak tartott könyvekből. Ezek alapján állította össze saját könyvtárait és csak olyan könyvtáraknak juttatott államsegélyt, amelyek kötelezték magukat, hogy ezek szerint gyarapítják állományukat. Néhány kisebb jegyzék megjelenése (1902, 1904, 1905, 1908) után 1910-ben látott napvilágot Gulyás Pál szerkesztésében, számos szakértő közreműködésével a Népkönyvtári Cimjegyzék, majdnem 600 oldalon, szakrendben, annotációkkal. (Később két pótfüzet is készült hozzá.) A jegyzék összesen 2588 művet tartalmaz, ennek több mint 2/3-a (1680) szépirodalmi munka. A szépirodalmi részben nagyszámban szerepelnek hazai és külföldi klasszikusok, de igen sok az irányzatos, irodalmilag értéktelen népkönyv és az olyan hazafias munka is, amelyek a társadalmi különbségek szükségességét hirdetik és "a magyar nemzetre végzetessé válható internacionálé ellen" vértetik fel a népet. Feltűnő, hogy a modern, korabeli polgárosodó irodalom szinte teljesen hiányzik. Ugyanakkor feltétlen előnye az összeállításnak a ponyva majdnem teljes mellőzése. Összefoglalóan azt lehet megállapítani, hogy a szépirodalmi rész az esztétikailag középszerű, könnyű, pusztán szórakoztató, érzelgős, szemléletileg pedig a kispolgári életszemléletet és nacionalizmust terjesztő műveket népszerűsítette elsősorban. Az ismeretterjesztő munkákat is ez az ideológia hatja át. Sok köztük a hamis történelemszemléletet terjesztő mű, valamint az érdektelen gazdasági és moralizáló könyv. A vallásos tárgyú kiadványok hiányoznak belőle, de kimaradtak a modern korproblémákkal, politikai, gazdasági, társadalmi kérdésekkel tárgyilagosan foglalkozó munkák is. A Gulyás Pál szerkesztette cimjegyzék tehát a dualizmuskori konzervatív nacionalista művelődéspolitikai dokumentuma.

Érthető, hogy azt a társadalmi réteget, amely az agrárszocialista olvasóköri körben a saját sorsával foglalkozó és felemelkedése lehetőségeit tárgyaló haladó, szocialista könyveket és lapokat kaphatta kézhez, nem ösztönözték olvasásra e "népnek szánt" moralizáló, kedélyképző olvasmányok, a kor divatos szépirodalma, a népieskedő művek, továbbá a számára érdektelen, unalmas ismeretterjesztő anyag.

Gulyás Pál, aki a népkönyvtári mozgalom egyik korifeusa volt, maga így ír erről: "Mínthogy amugyis szűkös könyvállományunk javarészt un. "népies iratokból" áll, melyeknek mondvacsinált népiességét a nép nem nagy érdeklődéssel fogadja, s mínthogy ez a szerény könyvállomány is csak keveset vagy éppen nem gyarapszik, sohasem valami erős látogatottságuk a minimumra csökkent." Veres Péter már erősebben fogalmazta meg kritikáját a balmazújvárosi népkönyvtár állományáról: "Községünk könyvtárában

amelyet szintén áthöngészttem, csupa ócsakaságot, a "jámbor népnek" való dilettáns irodalmat és valláserkölcsei gezemicét találhattam. Móricz Zsigmondnak egyetlen könyvét nem találtam meg... , Ady Endrének csak hírét hallottam, ... még Mikszáth Kálmántól is... mindössze a Jó palócokat és a Szent Péter esernyőjét olvashattam el onnan."

Joggal bírálta számos írásában és az 1907-i pécsi szabadtanítási kongresszuson is Szabó Ervin a népkönyvtárak "népkönyha jellegét", amelyek csak szellemi morzsákat juttatnak az urak asztaláról a dolgozó rétegeknek. A korabeli polgári radikális és szocialista kulturpolitikusok álláspontját fogalmazta meg, amikor kifejtette, hogy "Nem tartozhatik ... a népkönyvtár feladatai közé, hogy a hazafiságot, a vallást, a nemzeti eszmét stb. védelmezze, terjessze. Hazafisága, vallása, nemzeti eszméje minden osztálynak van s mindenkié más... Az egyetlen irányelv: öntudatos, igaz és bátor embereket nevelni. Hogy minden ember ismerje helyét és szerepét a természetben és társadalomban... A népkönyvtár ezt azzal segíti elő, hogy a múlt és jelen összes világmozgató problémáit legjobb képviselői útján ismerteti: akár kedvesek azok valakinek, akár nem... A szépirodalmi rész megválasztásában is csak a legfejlettebb esztétikai ítéletek vezethetnek. Nem hazafias irodalom, sem erkölcsös irodalom, sem a régi íróknak sokszor csak irodalomtörténeti értékkel bíró munkái, hanem szép irodalom. Nem régi, nem hasznos könyvek, ... hanem csak szép könyvek." Mivel az olvasók ezeket nem kapták meg a könyvtárakban, azért állt javarészüik olvasatlanul a falusi iskolákban vagy községházán. A városi népkönyvtárakat is elkerülték a szervezett munkások könyv- és művelődés iránt érdeklődő rétegei. Braun Róbert szociológus, Szabó Ervin munkatársa a Fővárosi Könyvtárban így ír erről a Huszadik Század című polgári radikális folyóiratban 1909-ben: "... az állam hasztalan igyekszik a népkönyvtárakkal hozzájuk férközni, szervezett munkás aligha vesz ki onnan könyvet. Nem kell nekik az államtól semmiféle könyv, mert... félnek, hogy az államhatalom tudásterjesztése csak cégér a politikai propaganda leplezésére."

A szervezett munkásság is - az agrárproletariátushoz hasonlóan - maga teremti meg a 19. század második felében saját művelődési intézményeit, könyvtárait is. Később, a 20. század elején Szabó Ervin könyvtári törekvéseiben kapnak helyet megfelelő módon a munkásság igényei is a városi könyvtárügy egészében.

A népkönyvtárak áttekintése kapcsán kell röviden szólnunk a magyarországi népiskolai könyvtárügy kezdeteiről és dualizmuskori fejlődéséről is. Nálunk ugyanis a népkönyvtárak és iskolai könyvtárak funkciója kezdetben nem különült el, fejlődésük a későbbiek során is egymás mellett haladt, továbbá a falusi népiskolák könyvtárai gyakran - közművelődési könyvtárak hiánya miatt - a felnőtt lakosság könyvtári ellátását is szolgálták.

Európa országainak többségében állami, rendeleti uton jönnek létre az iskolai könyvtárak a 19. század második felében. Nálunk a tanítók látják

be szükségességüket gyakorlati munkájuk során és a tankötelezettség bevezetésével, 1868 után maguk alakítanak könyvgyűjteményeket, 1872 táján több helyen működnek már ilyen kis olvasókörök a tanulók pénzéből, s ezek az iskola tulajdonába kerülnek. A pedagógiai szaksajtó is propagálja ilyen könyvtárak létesítését, sürgeti az államtól az anyagi támogatást, sőt ingyen könyveket követel a szegényebb községeknek. A Néptanítók Lapjában 1872-ben Dolinay Gyula így határozza meg a falu iskoláskorú fitaljait és a felnőtteket egyaránt ellátó iskolai és népkönyvtár fogalmát: "Iskolai és népkönyvtáron a népiskolák mellett felállított oly könyvgyűjtemény értendő, mely ugy a kisebb, mint a serdültebb gyermekeknek és a népnek alkalmas olvasnivalókat foglalja magában."

Az 1870-es években a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium is bekapcsolódott az alulról jövő mozgalomba és rendeleteket hozott (főleg 1877-ben és 1878-ban) iskolai könyvtárak létesítésére minden állami, községi iskolában és rendelkezett a könyvtárak anyagi fedezetéről is. E rendelkezések lendítettek valamit a magyar iskolai könyvtárügyön, de a biztosított pénzösszegek nem bizonyultak elégségesnek és a rendeletek betartását sem szorgalmazták kellően a felső szervek. Így az 1880-90-es évek a pangás időszaka az iskolai könyvtárak történetében.

Ujabb fellendülés a század utolsó éveiben következik, majd 1902-től, amikor a minisztérium létrehozza a Népiskolai Ifjúsági Könyvtárakat Intéző Bizottságot (NIKIB), amely a népiskolai könyvtárügy országos irányítója lesz. A NIKIB működése kezdetén, 1903-ban országos felmérést végez a népiskolai könyvtárak helyzetéről. Eszerint az ország területén 2019 ilyen könyvtár volt, 109 000 kötettel. A helyzet tarthatatlanságát mutatja, hogy az állami iskolák 2/3 részében egyáltalán nem volt könyvtár, vagy csak néhány könyvből álló gyűjteménnyel rendelkeztek, de a 109 000 kötetnek kb. fele is elavult, alkalmatlan munka volt. A bizottság 1904-től eredményes munkát végzett: számos állami és községi iskolának juttatott különböző típusú könyvtárat, régi könyvtárakat gyarapított, szervezett újjá, államsegélyben részesített iskolai könyvtárakat stb. 1910. évi jelentése szerint 1904 és 1909 közt 2126 állami, 925 községi és 223 felekezeti iskolai (a katolikus iskolák nélkül, amelyekről nem közöl adatot), összesen 3284 új könyvtárat állított fel vagy szervezett újjá. Összállományuk 477 727 kötet.

A fejlődés a népiskolai könyvtárügy terén tehát kétségtelen. 1910 körül majdnem minden állami népiskolának van könyvtára, de 548 községi iskolának még ekkor sincsen, a felekezetiekben pedig még rosszabb a helyzet. (Az összes iskolák 70%-a felekezeti, de könyvtáraik az összes iskolai könyvtár 9,8%-át érték csak el.) Feladat és teendő akadt bőven, de az első világháború megakasztotta a további előrelépést.

Munkáskönyvtárak

Az ipari munkásság könyvtárai Magyarországon az 1860-as évektől kezdve alakulnak meg a munkásmozgalom sodrában. Kifejezetten munkáskönyvtárak alapítására semmilyen állami vagy hivatalos szerv nem gondolt, s így a munkásmozgalom szervezeteire várt a feladat megoldása. Elsőnek a legkorábban szervezkedő szakma alkalmazottai, a nyomdászmunkások teremtették meg a maguk könyvtárát, a budapesti nyomdászkönyvtárt 1866-ban.

A pesti nyomdászok alakítják meg Magyarországon 1865-ben az első munkás művelődési egyesületet, a Nyomdászok Önképző Egyletét, amelynek jelszava: "Művelődéssel a szabadságért" és célja az alapszabályok szerint: "tagjai szellemi kiképeztetésének előmozdítása, valamint anyagi érdekeinek őrzése." Az egylet keretében nyitják meg önképzési, művelődési célkitűzésük támogatására 1866 szeptemberében könyvtárukat 500 kötettel.

A könyvtár állományának fejlődését eleinte ajándékok biztosították (pl. Jókai Mór is adott könyveket a nyomdászkönyvtárnak), de az egylet vezetősége már 1870-ben havi 10 forintot szavazott meg a gyűjtemény gyarapítására és később is rendszeres költségvetést kapott a könyvtár. Az 1880-as évek magyarosodási mozgalma a könyvanyagon is éreztette hatását; előbb a beszerzett és kölcsönzött könyvek nagyobb része német munka volt, ezután a magyar anyag került előtérbe. Az egylet vezetősége mindvégig törődött a könyvtárral és lapja, a Typographia is számos cikkben propagálta, sőt időnként bírálta is, pl. egy időben a kölcsönzési mód nehézsége, bürokratizmusa miatt. A könyvtár 1907 óta a nyomdászok saját székházában, a Gutenberg Otthonban működik. Könyvtárosai kezdetben választott funkcionáriusok voltak, munkájukért (kölcsönzés hetente 2-3 alkalommal, könyvbeszerzés, katalógusok kiadása, statisztikák készítése stb.) fizetést nem kaptak, időnként jutalomban részesítették őket. Foglalkozásukat nem csupán adminisztratív tevékenységnek tekintették, jó könyvek ajánlásával igyekeztek a nyomdászmunkásság műveltségi színvonalát és osztályöntudatát emelni, a könyvtár vonzóerejét egyesületi, majd szak szervezeti tagok toborzására is igénybevétték.

A könyvtárosok munkájának fontos eredményei voltak azok a nyomtatott katalógusok, amelyeket minden beiratkozott olvasó megkapott. Első ízben 1869-ben, másodszor 1872-ben, majd kb. 5-10 évenként adtak ki katalógust az állományról. A könyvállomány a nyomdász szakszervezet erősödésével folytonosan gyarapodott. 1866-i megnyitásakor 500 kötetel rendelkezett, 10 év múlva 1876-ban már 1167, 1883-ban 2014, 1901-ben 3283, 1910 körül pedig kb. 7000 kötet volt az állomány nagysága. A beiratkozott olvasók és a kölcsönzött művek száma hasonló emelkedést mutat: 1883-ban 243 olvasó 2932 kötetet, 1910 körül 1192 olvasó 59 600 kötetet vett kölcsön a nyomdászkönyvtárból. A könyvtár ilyen nagymérvű használata és népszerűsége nem magyarázható pusztán a nyomdászok általában maga-

sabb műveltségével, képzettségével és kulturális érdeklődésével. A könyv-állomány összetétele, minősége rendkívül nagy vonzórót jelentett az érdeklődő olvasók számára. A külföldi és hazai klasszikusok műveinek legjava, de számos modern szerző és - munkáskönyvtári jellegének megfelelően - haladó szocialista írók munkái képezték a nyomdászkönyvtár szép-irodalmi állományát. A századforduló táján megjelent katalógusok szerint a világirodalmat (magyar vagy német nyelven) az alábbi írók képviselik: Boccaccio, Csernisevskij, Dickens, Diderot, Fielding, A. France, Goethe, Gogol, Gorkij, G. Hauptmann, Herwegh, E. T. A. Hoffmann, V. Hugo, Jacobsen, Kleist, Manzoni, Maupassant, Scott, U. Sinclair, Thackeray, Zola (akinek minden magyarra fordított műve megvan, némelyik több példányban) stb. Az 1899-i katalógusban a magyar költészet legjobb termékeit az alábbi nevek reprezentálják: Ábrányi, Arany, Bajza, Berzsenyi, Csokonai, Dayka, Endrődi Sándor, Garay, Gyulai, Kazinczy, Kisfaludy Károly, Kiss József, Palágyi Lajos, Petőfi, Reviczky, Sárosi Gyula, Szász Károly, Thaly Kálmán, Tolnai Lajos, Tompa Mihály, Vajda János, Vörösmarty stb. A magyar prózaírodalom - az olvasók közti nagyobb népszerűsége miatt - még gazdagabb és jellemző a gondos válogatásra is az egyes írók között az a példányszám szerinti megoszlás, amelyre Szabó Ervin is hivatkozik Gulyás Pállal polemizálva: "...miért nem figyel fel arra, hogy ott Bársony 9, Bródy 37, Gárdonyi 27, Herczeg 21, Jókai 280, Mikszáth 66, Pekár 10 kötettel van képviselve stb. ! Mutasson Gyulyás Pál egyetlen népkönyvtárt, amely állami és községi támogatás nélkül, sőt éppen folytonos üldözések közepette ilyen gyűjteményt hozott össze, pedig majd ilyen szakegyleti könyvtár nem egy, de több van Budapesten." Akadt ugyan az állományban néhány ponyva, de jóval kevesebb, mint az ország egyéb közművelődési könyvtáraiban.

A könyvtár tudományos és ismeretterjesztő állománya is jóval felette áll a népkönyvtárakénak, a többi munkáskönyvtárakkal együtt a dualizmus-kori legjobb közművelődési könyvtárak közé tartozik. Mindenfajta tudományos népszerűsítő művet gyűjt, de különösen a társadalomtudományi, történeti, filozófiai, szocialista és munkásmozgalmi irodalom van gazdagon képviselve, a természettudományi rész kevésbé. Marx Tőkénének 1867-i első köteté már az 1869-ben megjelent első katalógusban szerepel, a tudományos szocializmus kidolgozójának főművét tehát a nyomdászkönyvtár ismertette meg elsőként a magyar munkásokkal. Beszerzik a munkásmozgalmak más ideológusainak műveit is: Engels, Bebel, Mehring, Liebknecht, ugyanakkor Lasalle, Schulze-Delitsch, Bernstein, Adler stb. munkáit.

A nyomdászegylet könyvtára nem csupán közművelődési könyvtár. gazdag nyomdászati szakanyaga révén szakkönyvtári funkciót is betölt. Szinte minden magyar és német nyelven megjelent nyomdászati szakkiadvánnyal (könyvekkel és szaklapokkal egyaránt) rendelkezik, gyűjti a nyomdászati és könyvtörténeti munkákat is és beszerez számos olyan 18. századi, 19. század eleji nyomdászattörténetileg érdekes kiadványt, amelyekkel hozzájárulhat a nyomdászok szaktudásának gyarapításához, 1941-ben aztán a

könyvtár e szakanyagából és egyéb munkákból külön szakkönyvtárat szervezett és nyitott meg a nyomdászszakszervezet.

A nyomdászkönyvtár e kitűnő szakanyaggal és jó szervezettségével sokat tett a nyomdászok kulturális és szakmai képzése és politikai nevelése érdekében az első világháború előtt. Példaként szolgált a többi munkásrétegek számára is, ösztönzőleg hatott az egész magyarországi munkásság könyvtári viszonyainak alakulására. A hatóságok nem is nézték jó szemmel munkáját: sokat zaklatták, sőt 1898-ban az agrárszocialisták üldözése idején átmenetileg lefoglalta a rendőrség. A két világháború között - a szakszervezeti mozgalomra nehezedő nyomás és a mozgalom hanyatlása miatt - kisebb a jelentősége, de ekkori tevékenysége (könyvtári munkássága, szocialista szemléletű irodalmi előadások szervezése, vándorkönyvtárak alapítása stb.) is számottevő mind kulturális mind politikai szempontból.

A kiegyezés utáni évben 1868-ban jött létre a magyar munkásság első összefogó önálló politikai szervezete, az Általános Munkássegylet. Az egylet alapszabályainak első paragrafusában jelölte meg célját: "... a munkásosztálynak szellemi gyarapodása, nemkülönben anyagi érdekeinek megóvása s előre segítése..." A kulturális célkitűzés megvalósítására egyik fontos eszköznek a könyvtárat jelölte meg: "...hasznos művekből álló könyvtár, s oly időszaki folyóiratok és nyomtatványok beszerzése, melyekből a munkás a munkásvásár és egyéb iparkérdésekre vonatkozó ki-mutatásokat s felvilágosításokat magának megszerezhet."

A budapesti nyomdászkönyvtár mintájára és az Általános Munkássegylet célkitűzése nyomán a 19. század utolsó harmadában a különböző szakegyletek: az ipari munkásság (vasasok, építők, fások stb.), kereskedelmi és közlekedési alkalmazottak és altisztek szervezetei egymás után létrehozták saját könyvtáraikat a fővárosban és vidéken. A 20. század elején - ahogy a fenti Szabó Ervin idézet bizonyítja - jól felszerelt szakegyleti könyvtárak működnek Magyarországon. Az 1910-es évek elején a különféle szakmák szervezetei összesen 41 munkáskönyvtárral rendelkeztek, amelyeknek összállománya majdnem 63 000 kötet volt. A szakszervezeti könyvtárak állományában általában színvonalas munkák voltak: irodalmi és ismeretterjesztő művek egyaránt, köztük a munkásosztály érdekeit és törekvéseit szolgáló könyvek, ahogy a nyomdászkönyvtár állományának áttekintése során láttuk.

Hogy e könyvtárak valóban megkedveltették használóikkal az olvasást és felkeltették bennük a kulturálódás iránti érdeklődést, - a fennmaradt kevés adaton és a hatósági üldözésen kívül - bizonyítják az olyan jelenségek is, hogy az egyes gyárak vezetői kísérleteztek gyári munkáskönyvtárak felállításával, amelyeknek feladata a hivatalos népkönyvtárakéhoz volt hasonló: a munkásság érdeklődésének elfordítása saját könyvtáraitól. E kísérletek azonban a gyárigazgatói könyvtárak célja és jellege miatt éppúgy kudarcot vallottak a munkások körében, mint a népkönyvtárak az agrárproletariátusnál és a szegényparasztnál.

A munkásság tehát saját könyvtárain kívül más közkönyvtárakban nem, vagy alig találhatta meg az érdekeit szolgáló és az érdeklődését kielégítő anyagot. E szempontból a városi könyvtárak jöhettek még számításba a dualizmus idején.

Városi könyvtárak

Közkönyvtáraink áttekintése során láttuk, hogy a magyar városi könyvtárak a 19. században és a 20. század elején elsősorban általában tudományos jellegű könyvtárak voltak. A szegedi Somogyi-könyvtárt említettük mint kivételt, amely Móra Ferenc könyvtárossága, majd igazgatósága idején közművelődési funkciót is vállalt, és figyelemmel volt a szegedi munkásság és a környékbeli parasztság igényeire is. Mellette van még néhány városi könyvtár az országban a századforduló táján, amelyek vállaltak közművelődési funkciót, a munkásságot nem veszik ugyan számításba, de állományukat és szolgáltatásaikat úgy alakítják át, hogy a polgári, középosztálybeli rétegek szórakozási és önművelési igényeit ki tudják elégíteni. Ilyenek pl. a hódmezővásárhelyi, nagyvárad, aradi, marosvásárhelyi, győri, szombathelyi és a debreceni könyvtár. E könyvtárak olvasótermekkel rendelkeznek, kölcsönöznek olvasóknak, beszerzik a legfontosabb napilapokat is, és mindenki számára lehetővé teszik a beiratkozást, a könyvtárhasználatot.

Városi könyvtáraink közül az 1904-ben alapított budapesti Fővárosi Könyvtár jutott legmesszebbre a fejlődésben, amelynek megszervezése és fellendítése Szabó Ervin és munkatársai nevéhez és tevékenységéhez fűződik. Az ő érdemük, hogy Magyarországon - ha féltázados késéssel is - létrejött egy minden igényt kielégítő és a társadalom minden egyes rétegének könyvtári szükségleteit számbavevő modern közkönyvtár. Szocialista könyvtári törekvéseiket akadályozta ugyan a hivatalos művelődéspolitikai, de mind elméleti, mind gyakorlati tevékenységük alkalmasnak bizonyult arra, hogy a szocialista magyar könyvtárpolitika és könyvtárügy számára elvi útmutatásul és példaként szolgálhasson az 1919-i Tanácsköztársaság idején és 1945 után is.

Az 1919-i Magyar Tanácsköztársaság könyvtárpolitikája és könyvtárügye a Szabó Ervin-i hagyományokra építve nagyvonalú tervekkel dolgozott ki az egész népre kiterjedő szocialista könyvtári szolgáltatások megvalósítására s jelentékeny gyakorlati eredményeket is ért el a proletárdiktatúra rövid és nehéz időszakában. A Tanácsköztársaság leverését követő 25 éves ellenforradalmi korszak mindezeket az elképzeléseket és eredményeket igyekezett elfeledtetni és megsemmisíteni. A két háború közötti hivatalos magyar könyvtárügyet lényegében ugyanazok a fendalkapitalista sajátosságok jellemzik, amelyek a dualizmuskorabelit. Szabó Ervin és a Tanácsköztár-

saság könyvtárügyi törekvései csak a felszabadulás után valósulhattak meg a szocialista Magyarországon.

(Szabó Ervin és munkatársai tevékenységére, a Fővárosi Könyvtár történetére, valamint a Tanácsköztársaság, a két világháború közti és a felszabadulás utáni időszak könyv- és könyvtári kultúrájának fejlődésére
1. Kovács Máté egyetemi tanár "A magyar könyv- és könyvtári kultúra a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában" című egyetemi jegyzetét és a "Könyv- és könyvtár a magyar társadalom életében, 2. köt. 1849-1945" című kiadványt.)

Bibliográfia

(A bibliográfia elsősorban a felhasznált irodalmat közli s ezen túlmenően néhány olyan tanulmányt, munkát, amelyek bővebb tájékoztatást nyújthatnak az érdeklődőnek egy-egy témaköréről. A magyar könyv- és könyvtári kultúra történeti bibliográfiáját a kezdetektől 1945-ig a "Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében" című kiadvány két kötete tartalmazza.)

Könyv- és könyvtári kultúra általában

Elekes Dezső: A könyvtermelés statisztikája. Bp. 1930. 32 p. (Könyv- Magyar Statisztikai Szemle, 1930.)

Encyclopaedia of Librarianship. Ed. by Thomas Landau. 3d Edition. London, (1967.) X, 484 p.

Fitz József: A könyv története. Bp. 1930. 80 p.

Handbuch der Bibliothekswissenschaft. Begründet von Fritz Millau. 2. verm. und verb. Aufl. Herausg. von Georg Leyh. 1. Bd. Schrift und Buch. 2. Bd. Bibliotheksverwaltung. 3. Bd. Geschichte der Bibliotheken. Wiesbaden, 1950-.

Kirchner, Joachim: Bibliothekswissenschaft. Buch- und Bibliothekswesen. 2. Aufl. Heidelberg, 1953. 6, 252 p. 8 t.

Lexikon des Buchwesens. Herausg. J. Kirchner. 1-4. Bd. 1952-1953.

Novák László: A nyomdászat története. IV-VII. könyv. Bp. 1928-1929. [18-20. század.]

Nyomdászati Lexikon. Szerk. Biró Miklós, Kertész Árpád. Novák László. Bp. 1936. 545 p.

Pusztai Ferenc: Nyomdászati enciklopédia. Bp. (1902.) 595 p.

Steinhofer Károly: A könyv története. I-II. rész. Bp. 1915-1916.

Szántó Tibor: Könyvnyomtatás, tipográfia. 2. átdolg. kiad. Bp. 1963. 328 p. 4 t.

Szolnoki Ernő: Bibliográfiai lexikon. A leggyakrabban előforduló könyvtörténeti és bibliográfiai szakkifejezések kiesszótára. Bp. 1943. 127 p.

Tevan Andor: A könyv évezredes útja. Bp. 1956. 359 p. 16 t.

Külföldi könyvkultúra

Dahl, Svend: Geschichte des Buches. Leipzig, 1928. XVI, 256 p.

Funke, Fritz: Buchkunde. Ein Überblick über die Geschichte des Buch- und Schriftwesens. 2. verb. und erweit. Aufl. Leipzig, 1963. 324 p., 25 t.

Leben und Werk deutscher Buchhändler. Herausg. Karl-Heinz Kalhöfer. Leipzig, 1965. 160 p. 4 t.

Mumby, Frank Arthur: Publishing and Bookselling. London, (1949.) 439 p.

Steinberg, S.H.: Die schwarze Kunst. 500 Jahre Buchwesen. 2. Aufl. München, 1961. 471 p.

Steinberg, S.H.: Five Hundred Years of Printing. 2. ed. London, 1961.

Widmann, Hans: Geschichte des Buchhandels vom Altertum bis zur Gegenwart. Wiesbaden, 1952. VIII, 189 p.

Külföldi könyvtári kultúra

Esdaile, Arundell: National Libraries of the World. 2. ed. London, 1957. 413 p.

Gyalui Farkas: Külföldi közkönyvtárakról. Kolozsvár, 1900. 123 p. 8 t.

Hessel, Alfred: A könyvtárak története. Bp. 1959. 216 p.

Kelly, Thomas: Early Public Libraries. A History of Public Libraries in Great Britain before 1850. London, 1966. 281 p.

Leyland, Eric: Libraries in School. London, (1961.) 143 p.

Madzsar József: Angol és német nyilvános könyvtárak. Bp. 1914. 20 p. (Kluy. Könyvtári Szemle, 1914.)

Meyen, Fritz: Die technisch-wissenschaftlichen Bibliotheken. Braunschweig-Berlin-Hamburg, (1949.) 38 p.

Mukherjee, A.K.: Librarianship. Its Philosophy and History. Bombay, (1966.) XI, 220 p.

Murison, W.J.: The Public Library. London, (1955.) 222 p.

Problems and Prospects of the Research Library. Ed. by Edwine E. Williams. New Brunswick N.J. 1955. 181 p.

Statistiques sur les bibliothèques. (Paris, 1959.) 134 p.

Thornton, John L.: Chronology of Librarianship. London, 1941. XI, 254 p.

Vorstius, Joris: Grundzüge der Bibliotheksgeschichte. 5. erw. Aufl. Leipzig, 1954. VII, 138 p.

Wilson, Louis Round-Tauber, Maurice F.: The University Library. 2. ed. New York, 1956. XIV, 641 p.

Magyar könyv- és könyvtári kultúra

A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. Kovács Máté. Bp. 1963. 760 p. 20 t.; -Ua. 1850-1945. (Sajtó alatt.)

Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időkől napjainkig. = Magyar Könyvszemle, 1923. 27-94., 176-199. p.; 1924. 13-71. p.

Magyar könyv- és olvasási kultúra

Alszeghy Zsolt: A könyv és olvasója. [18. század.] = Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. IV. köt. Bp. 1941. 483-516. p.

Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472-1877. Bp. 1878. 248 p.

Bánáti Ágnes - Sándor Dénes: A százesztendő's Athenaeum. 1868-1968. Bp. 1968. 269 p. 24 t.

Benda Kálmán - Irinyi Károly: A négyszázéves debreceni nyomda. (1561-1961.) Bp. 1961. 432 p. 24 t.

Bisztray Gyula: A prenumeráció. Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből. = Magyar Századok. Bp. 1948. 177-192. p. [Felvilágosodás, reformkor.]

Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785-1848. Bp. 1963. 410 p.

Bogdán István: A magyarországi papíripar története 1530-1900. Bp. 1963. 486 p. 3 t.

Csapodi Csaba: A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig. = Magyar Könyvszemle, 1946. 98-104. p.

- Dezsényi Béla - Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. I. köt. Bp. 1954. 287 p. 24 t.
- D[ezsényi Béláné] Szemző Piroska: Tevan Andor és a magyar könyvművészet = Magyar Könyvszemle, 1956. 68-76 p.
- Drescher Pál: A szép magyar könyv. 1473-1938. (Bp. 1938.) 39 p. 16 t.
- Farkas Gyula: Író és olvasó a XIX. században. = Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor, V. köt. 359-390. p.
- Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története, 1780-tól 1867-ig. Bp. 1887. VII, 510 p.
- Firtinger Károly: A magyar állam nyomdászat-történelmi térképe. Bp. 1896. 28 p. 1 térkép.
- Firtinger Károly: Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közel-múltjából. Bp. 1900. VIII, 220 p. 2 t.
- Fitz József: A magyar nyomdászat 1848-49. Bp. 1948. 213 p.
- A Franklin-nyomda története. Bp. 1966. 80 p. 4 t.
- Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században... Bp. 1917. 61 p.
- Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. Bp. 1930. 115 p.
- Gerszi Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Bp. 1960. 318 p. 105 t.
- Heckenast Dezső: Heckenast Gusztáv. Bp. 1936. 46 p.
- Iványi Béla - Gárdonyi Albert - Czákó Elemér: A királyi magyar Egyetemi Nyomda története 1577 - 1927. Bp. 1927. 202 p.
- Kabos Ernő: A Népszava Olvasótára 1907-1908-ban. = Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1962. 14-59.p.
- Kéki Béla: A Kner-nyomda és a magyar könyvművészet. = Magyar Grafika, 1957. 3-4. sz. melléklete, I-XVI. p.
- Kner Imre: A könyv művészete. Tanulmányok a tipográfiáról és a könyvművészetről. Bp. 1957. 162 p.
- Kner Imre: A magyar könyv jelenéről és jövőjéről. = Könyvtári Szemle, 1916. 105-122. p.
- Kner Izidor: Félévszázad mesgyéjén. 1882-1932. Gyoma, 1931. 178 p.
- Koós Judith: Kozma Lajos. = Kortárs 1961. 3. sz. 382-391.p.

- Koós Judith: Kozma Lajos helye és szerepe a XX. század művészettörténetében. = Művészettörténeti Értesítő, 1965. 4. sz.
- Kovács Ilona: Könyvkiadási viszonyok a Nyugat tükrében. = Magyar Könyvszemle, 1965. 34-39. p.
- Kovács Ilona: A Nyugat és a magyar könyvművészet megújulása. = Magyar Könyvszemle, 1962. 131-147. p.
- Kőhalmi Béla: Utazás a magyar irodalom és könyvkiadás körül. = Huszadik Század, 1909. I. 148-161. p.
- Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól. Összeáll. Kőhalmi Béla. Bp. 1918. 248 p.
- Kulcsár Adorján: Olvasóközönségünk 1800 táján. Bp. 1943. 89 p.
- Kuntár Lajos: Szombathelyi nyomdák és nyomdászok. (Szombathely, 1969.) 296 p. 8 t.
- Lengyel Géza: Falus Elek és a Nyugat. = Nyugat, 1932. II. 417-418. p.
- Maros Andor: A cenzura. A haladó eszmék üldözésének története az ékortól a XIX. századig. Bp. [1947.] 118 p.
- Nagy Zoltán: A magyar litográfia története a XIX. században. Bp. 1934. 136 p.
- Némédi Lajosné: A magyar nyelvű könyv a "deáktalanok" szolgálatában. 1711-1780. = Könyv és könyvtár IV. Bp. 1964. 163-192. p.
- Novák László: Grafikai sokszorosító művészetek. Bp. 1925. 136 p. 22 t.
- Novák László: Gutenberg találmánya és a magyar könyvnyomtatás történetének vázlata. = Nyomdászatunk 500 esztendeje. Bp. 1941. 7-148. p.
- Novitzky N. László: Egyesült erővel. A magyar könyvnyomdászok ötvenévi szakszervezeti tevékenységének története. Bp. 1912. 559 p. 3 mell.;
- Grosz Ernő: Egyesült erővel. 2. A magyar könyvnyomdai munkásság története 1912-től 1937-ig. Bp. 1937. 223 p. 16 t.
- Palágyi Róbert: A magyar szerzői jog zsebkönyve. Bp. 1957. 207 p.
- Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története. A XV. századtól 1850-ig. Bp. 1951. 415 p.
- Révai Mór János: Írók, könyvek, kiadók. I-II. köt. Bp. 1920.
- A Révai-Franklin per. Bp. 1912. 235 p.

- Révay József: A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének ötven éve. 1878-1928. Bp. 1929. 123 p.
- Révay József - Schöpflin Aladár: Egy magyar könyvkiadó regénye. Bp. 1938. 216 p. 8 t. 1 mell. [Franklin.]
- Romhányi Károly: A magyar könyvkötés művészete a XVII-XIX. században. Bp. 1937. 341 p. 20 t.
- Sándor István: Író és közönség. Szeged, 1945. 211 p.
- Sashegyi Oszkár: A német felvilágosodás és a magyar cenzura. Bp. 1938. 106 p.
- Szabó László: Athenaeum (1868-1918). Bp. 1918. 163 p. 1 t.
- Szij Rezső: A Nyugat és a könyvművészet. = Művészettörténeti Értesítő, 1963. 1. sz. 58-69.p.
- Szij Rezső: Tevan Andor, a bibliofil könyvkiadó. = Magyar Könyvszemle, 1964. 337-343.p.
- Szij Rezső: Tevan Andor kiadói munkássága. = Körös Népe, 1963. IV. sz. 129-189.p. 1 t. (Klly. is.)
- Szilágyi János: A Nyugat-könyvkiadó. = A Könyv, 1964. 356-358.p.
- Trócsányi Zoltán: A tizenharmadik század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma. = Magyar Könyvszemle, 1941. 22-37.p.

Magyar könyvtári kultúra

- Berlász Jenő: Az Akadémiai Könyvtár történetének vázlata. = Magyar Könyvszemle, 1956. 202-216.p. (Klly. is)
- Berlász Jenő: Horvát István könyvtárának megszerzése a Nemzeti Könyvtár számára. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963-1964. Bp. 1966. 251-264.p.
- Bezerédy István: 80 éves a szegedi Somogyi Könyvtár. = Könyvtáros, 1963. 11. sz. 633-640.p.
- Bóday Pál: A könyvtáros Móra Ferenc. Szeged, 1954. 43 p.
- Bruckner János: A jozefinista kulturpolitika és az Egyetemi Könyvtár (1780-1784). = Magyar Könyvszemle, 1956. 112-137.p.
- Csanak Dóra, F.: Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig. Bp. 1959. 29 p. (Klly. Magyar Könyvszemle, 1959.)
- A Debreceni Egyetemi Könyvtár története számokban. 1916-1952. Debrecen, 1953. 18 p.

- Dezsényi Béla: Az Országos Széchényi Könyvtár hirlaptára. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957. Bp. 1958. 84-107.p.
- Divald Kornél: A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei. Bp. 1917. 143 p.
- Fényes Miklós: Pécs száznyolcvanéves könyvtára. = Könyvtáros, 1954. 7-10.p. [Klimó, Egyetemi K.]
- Ferenczyné Wendelin Lidia: Az Országos Széchényi Könyvtár olvasószolgálatának története 1802-1919. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963-1964. Bp. 1966. 210-232.p.
- Fráter Jánosné: Részletek az Akadémiai Könyvtár történetéből. (1865-1875.) Bp. 1965. 59 p. 7 t.
- Gárdonyi Albert: A magyar könyvtárpolitika kezdetei. = Magyar Könyvszemle, 1940. 134-146.p.
- Görüpp Alisz: A Magyar Nemzeti Múzeum hírlaposztálya fennállásának első félszázadában. 1884-1934. Bp. 1934. 23 p.
- Gottesmann Dóra: A debreceni egyetemi könyvtár gyűjtőpolitikája az alapítástól 1919-ig. = Könyv és könyvtár IV. Bp. 1964. 235-244.p.
- Gróf Apponyi Sándor emlékezete. Bp. 1926. 57 p. 9 t.
- Gulyás Pál: A hazai népkönyvtárügy kialakulása és mai helyzete. = Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1911. 65-84.p. (Klly. is)
- Gulyás Pál: Könyvtári problémák. Bp. 1917. 180 p.
- Gulyás Pál: A népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése. Bp. 1909. 239 p.; Átdolg. kiad. Bp. 1913. 308 p.
- Gulyás Pál: Népkönyvtári címjegyzék. Bp. 1910. 596 p. 1-2. pótfüzet, 1912-1916.
- György Aladár: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. Bp. 1886-1887. 402, 403-615.p. 1 t.
- György Lajos: Az erdélyi könyvtárügy és a kolozsvári egyetemi könyvtár. = Erdély magyar egyeteme. Kolozsvár, 1941.
- Haraszthy Gyula: A 130 éves Akadémia Könyvtár. = Magyar Tudomány, 1965. 63-84.p. (Klly. is)
- Kéki Béla: Egyetemi könyvtárak építése Magyarországon századunk első évtizedében. = A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának Évkönyve. I. Bp. 1967. 247-267.p. [Kolozsvári Egyetemi és Bp-i Műegyetemi K.]

- Kelecsényi Ákos: Nagy István élete és gyűjtőmunkája. = Magyar Könyvszemle, 1963. 334-340.p.
- Kelecsényi Ákos: A Nagy István-féle gyűjtemény. = Magyar Könyvszemle, 1966. 158-163.p.
- Kiss Jenő: Az agrárszocialista olvasókörok történetéből. (1867-1914.) = Magyar Könyvszemle, 1959. 180-193.p.
- Klempa Károly: A keszthelyi Festetich Könyvtár. Keszthely, 1938. 24 p.
- Kókay György: Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez. = Magyar Könyvszemle, 1957. 271-275.p.
- Kokovai Lajos: Az "első" Országos Paedagógiai Könyvtár története. = Az Országos Pedagógiai Könyvtár Évkönyve, 1961. Bp. 1963. 128-142.p.
- Kollányi Ferenc: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára. I. A könyvtár megalapításától gr. Széchényi Ferenc haláláig. Bp. 1905. 485 p.
- Kovács Máté: Szabó Ervin a magyar szocialista művelődéspolitikában és könyvtári kulturában. 1877-1917. = Könyvtáros, 1968. 507-514.p.
- Kovacsics József: A Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. = Statisztikai Szemle, 1957. 478-486.p.
- Kóhalmi Béla: Krejcsi Rezső könyvtára. = Könyvtári Szemle, 1914. 2-3. sz. 88-91.p.
- Kóhalmi Béla: A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye. Bp. 1959. 259 p. 13 t.
- Kóhalmi Béla: Szabó Ervin, a könyvtáros. Bp. 1959. 7 p.
- [Kóhalmi Béla] Philobiblos: Todoroszku Gyula dr. gyűjteménye. = Könyvtári Szemle, 1914. 149-153., 174-178.p.
- Könyvtári Minerva. 1-2. köt. Szerk. Faragó Lászlóné. Bp. 1965.
- Kudora Károly: Könyvtárpolitika és az új egyetemek. Bp. 1912. 16 p.
- Kuntár Lajos: Szombathely város közkönyvtárainak története. = A Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár Évkönyve 1962. 22-44.p.
- Léces Károly: A pesti magyar olvasóklub megalapítása és könyvválománya. = Magyar Könyvszemle, 1959. 345-355.p. [Institoris G.]
- Madzsar József: Az Egyetemi Könyvtárról. = Huszadik Század, 1907. II. 973-976.p.
- Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve. I-V. köt. Bp. 1900-1915.

- A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára 1802-1902. Bp. 1902. 75 p.
- A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 1826-1961. Szerk. Rózsa György. Bp. (1960.) 112 p. 1 térkép.
- Máté Sándor: A budapesti m. kir. Tudományegyetem Könyvtára. 1774-1895. Bp. 1896. 21 p.
- Módis László: A Debreceni Egyetemi Könyvtár történeti adatai. I. A debreceni egyetemi és református kollégiumi könyvtár egyesítési kísérletei (1913-1933). = Debreceni Egyetemi Könyvtár Évkönyve, 1953. I. Debrecen, 1954. 258-373.p.; II. Az Egyetemi Könyvtár létesítése. III. Az Egyetemi Könyvtári Bizottság szerepe és munkája (1914-1944). = Debreceni Egyetemi Könyvtár Évkönyve, 1954. I. Debrecen, 1955. 239-300.p.
- Móra Ferenc: Somogyi Károly emlékezete. Szeged, 1923. 18 p.
- Móra László: Eötvös József és a műegyetemi könyvtár. = Könyvtáros, 1964. 23-25.p.
- Móra László: A műegyetemi könyvtár alapítása 1848-ban. = Magyar Könyvszemle, 1964. 146-154.p.
- Morvay Győző: Középiskolai könyvtárak. Bp. 1898. 58 p.
- Nyilas Márta: A budapesti nyomdászknnyvtár. = Magyar Könyvszemle, 1959. 163-179.p.
- Az Országos Műszaki Könyvtár 75 éve. 1883-1958. = Az Országos Műszaki Könyvtár Jubileumi Évkönyve, 1958. 1-137.p.
- Pajkossy Györgyné: Az Egyetemi Könyvtár története 1690-től 1774-ig. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. 1968. Bp. 1968. 63-88.p.
- Pálvölgyi Endre: Bretschneider és az Egyetem 1783. évi felülvizsgálata. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei I. Bp. 1962. 79-95.p. (Klny. is)
- Panka Károly: A Képviselőház Könyvtárának története. = Magyar Könyvszemle, 1917. 14-22.p. (Klny. is)
- Papp Ivánné: Adalékok az alföldi olvasóköri és népkönyvtárak történetéhez. 1890-1914. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957. Bp. 1959. 283-300.p.
- Perslán Kálmán: Az új egyetemek és könyvtáraik. Kolozsvár, 1914. 18 p. [Debrecen, Pozsony.]
- Péter Zoltán: A jubiláló Ráday-Könyvtár. = Magyar Könyvszemle, 1962. 303-316.p.

- Pruzsinszky Pál - Hamar István: A Budapesti Református Tehológiai Akadémia Ráday Könyvtárának multja és jelene. Bp. 1913. 88 p. 4 t.
- Ráth György. = Magyar Könyvszemle, 1905. 280-281.p.
- Remete László: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története. Bp. 1966. 324 p. 15 t.
- Somkuti Gabriella: A gyulafehérvári Batthyány Könyvtár. = Könyvtáros, 1960. 9-10. sz. 665-666, 746-747.p.
- A szabad tanítás Pécsen 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója. Szerk. Vörösváry Ferenc. Bp. 1908. XIV, 647 p.
- Szabó András Endre: Könyvtári adatok (1884-1962.) Bp. 1966.
- Szabó Ervin: Magyar nyelven megjelent könyvtártudományi, művelődés-politikai cikkeinek, tanulmányainak és kritikáinak gyűjteménye. Bp. 1959. 747 p. 11 t.
- Szabó István: Hazánk első műszaki jellegű műemlékkönyvtára. = Soproni Szemle, 1961. 3. sz. [Selmeci Bányászati Akadémia K.]
- Szabó László, Sz.: A debreceni "Közművelődési Könyvtár" története alakulásától a felszabadulásig. (1917-1944.) = Könyv és könyvtár III. Bp. 1963. 119-138.p.
- Szabóki Györgyi, N.: Adatok a népiskolai ifjúsági könyvtárak történetének kezdeteihez (1868-1902). = Az Országos Pedagógiai Könyvtár Évkönyve 1961. Bp. 1963. 115-127.p.
- Szarvasi Margit: Magánkönyvtárak a XVIII. században. Bp. 1939. 4, 132 p.
- Szegő Judit, Szabadné: Budai kölcsönkönyvtárak versengése a reformkorban. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963-1964. Bp. 1966. 248-250.p.
- Szemző Piroska, [Dezsényiné]: A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei. = Magyar Könyvszemle, 1939. 165-175.p.
- Szilágyi János: A Vasas Szakszervezet könyvtárának története. = Könyvtáros, 1958. 10-11. sz. 748-750, 814-815.p.
- Teleki Domokos: A marosvásárhelyi Teleki-Könyvtár története. Cluj-Kolozsvár, 1931. 14 p.
- Tóth András: Az Egyetemi Könyvtár és a magyar tudományos élet 1849-1876. = Tanulmányok Budapest multjából XII. Bp. 1958. 459-493.p. (Klly. is)
- Tóth András: Az Egyetemi Könyvtár Fejér György igazgatása alatt. (1824-1843.) = Magyar Könyvszemle, 1959. 265-279.p. (Klly. is)

- Tóth András: Az Egyetemi Könyvtár a ferenci abszolutizmus korában (1790-1823). = Magyar Könyvszemle, 1963, 186-213.p. (Klny. is)
- Tóth András: Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlatása korában (1773-1790). = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III. Bp. 1966. 101-146.p. (Klny. is)
- Tóth András: Haladás és reakció küzdelme a budapesti Egyetemi Könyvtár új épülete körül. = Magyar Könyvszemle, 1955. 41-71.p.
- Tóth András: A köteleispéldányszolgáltatás története Magyarországon. Bp. 1964. 91 p.
- Tóth András: Tervek az Egyetemi Könyvtár fejlesztésére. (1906-1914). = Magyar Könyvszemle, 1967. 228-242.p.
- Trócsányi György: Parlamenti könyvtárak. Magyar Könyvszemle, 1937. 97-110.p. (Klny. is)
- Trócsányi Zoltán: Főuri könyvtárak. = Könyvtári Szemle, 1935. 17. sz. 132-133.p.
- Varga Béla: A Veszprémi Megyei Könyvtár története. 1902-1960. = Veszprém Megyei Könyvtár Évkönyve, 1961. Veszprém, 1962. 7-46.p.
- Varga Zoltánné: Az imperializmus kora első két évtizedének könyvtárpolitikai előzményei és kezdetei Magyarországon. = Könyv és könyvtár IV. Bp. 1964. 43-69.p.
- Varga Zsigmond: A debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára írásban és képen. I-II. Debrecen, 1934. 228, III p. 103 t.
- Varju Elemér: Adatok az egri Érsekmegyei Könyvtár ismertetéséhez. = Magyar Könyvszemle, 1902. 27-49.p.
- Varju Elemér: A gyulafehérvári Battyhány Könyvtár. Bp. 1899. 271 p. 5 mell.
- Vértesy Miklós: Apponyi Sándor (1844-1925). = Könyvtáros, 1957. 251-253.p.
- Vértesy Miklós: Az Egyetemi Könyvtár a kapitalizmus kibontakozása korában. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. Bp. 1968. 115-164.p.
- Vértesy Miklós: Falusi könyvtáraink az első világháború előtt. = Könyvtáros, 1959. 748-750.p.
- Vértesy Miklós: Százéves az Országgyűlési Könyvtár. = Könyvtáros, 1968. 2. sz. 68-70.p.
- Vértesy Miklós: Színnyei József és Horvát Árpád. (Az Egyetemi Könyvtár története 1875-1876-ban.) = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei I. 1962. 97-104.p.

Windisch Éva, V.: Könyvtári munka a reformkorban az Országos Széchényi Könyvtárban. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957. Bp. 1958. 249-282.p.

Windisch Éva, V.: Miller Jakab Ferdinánd muzeumi igazgató utolsó évei és az országos Széchényi Könyvtár. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. Bp. 1959. 349-368.p.

Windisch Éva, V.: Az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosai a reformkorban. = Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. Bp. 1961. 409-444.p. (Klny. is)

Tartalom

A KAPITALIZMUS IDŐSZAKÁNAK KÖNYVTÁRÜGYE, KÖNYVTÁRI KULTURÁJA	3
A fejlődés általános jellemzése	3
Könyvállomány, olvasóközönség, könyvtáros	4
Az enciklopedikus könyvtár felbomlása, új könyvtártípusok ..	8
A nemzeti könyvtárak	9
Bibliothèque Nationale, Párizs	11
A British Museum könyvtára, London	13
Library of Congress, Washington	16
Deutsche Bücherei, Leipzig	17
A Rumjancev-Könyvtár, Moszkva	19
Tudományos- és szakkönyvtárak	20
Közművelődési könyvtárak	23
Iskolai könyvtárak	25
A külföldi polgári könyvtárügy és könyvtárak	26
A könyvtári kultúra Magyarországon a felvilágosodástól az első világháború végéig	27
A fejlődés általános jellemzése	27
Könyvtártípusok, egyes könyvtárak	29
Magánkönyvtárak	29
A 18. századi magánkönyvtárak	29
Főpapi könyvtárak	31
Főúri könyvtárak	32
A 19. századi és 20. századeleji magánkönyvtárak ...	35
Közkönyvtárak	38
A magyar közkönyvtárügy kezdetei	38
A magyar nemzeti könyvtár: az Országos Széchényi Könyvtár	40
Tudományos és szakkönyvtárak	43
Tudományos könyvtárak	43
Szakkönyvtárak	47
Közművelődési könyvtárak	50
A fejlődés alapvonalai	50
A magyar közművelődési könyvtárügy a felvilágo- sodástól a kiegyezésig	50

Olvasókörök, kölcsönkönyvtárak, olvasókabinétek	50
Kaszinók, olvasóegyletek, olvasótársaságok a reformkorban	54
A magyar közművelődési könyvtárügy a dualizmus korában	56
Általános jellemzés	56
Az agrárszocialista olvasókörök	57
Népkönyvtárak, népiskolai könyvtárak	61
Munkáskönyvtárak	66
Városi könyvtárak	69
BIBLIOGRÁFIA	71
TARTALOM	83

